

**АНДИЖОН ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ ҲУЗУРИДАГИ
ФАЛСАФА ДОКТОРИ (PhD) ИЛМИЙ ДАРАЖАСИНИ
БЕРУВЧИ PhD.03/30.12.2019.Fil.60.02 РАҚАМЛИ ИЛМИЙ КЕНГАШ**

АНДИЖОН ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

ИСМОИЛОВ ХУРМАТИЛЛО ТЎЛҚИНЖОН ЎҒЛИ

**СУД ЛИНГВИСТИКАСИНИНГ СОЦИОЛИНГВИСТИК
ВА ПСИХОЛИНГВИСТИК АСПЕКТЛАРИ
(Жиноят ишлари бўйича суд мажлиси мисолида)**

10.00.01 – Ўзбек тили

**ФИЛОЛОГИЯ ФАНЛАРИ БЎЙИЧА ФАЛСАФА ДОКТОРИ (PhD)
ДИССЕРТАЦИЯСИ АВТОРЕФЕРАТИ**

Андижон – 2021

**Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси
автореферати мундарижаси**

**Contents of dissertation abstract of doctor of philosophy (PhD) in
philological sciences**

**Оглавление автореферата диссертации доктора философии (PhD) по
филологическим наукам**

Исмоилов Хурматилло Тўлқинжон ўғли

Суд лингвистикасининг социолингвистик ва психолингвистик
аспектлари (Жиноят ишлари бўйича суд мажлиси мисолида)..... 3

Ismoilov Khurmatillo Tulkinjon ugli

Sociolinguistic and psycholinguistic aspects of forensic linguistics
(On the example of the court hearing on criminal cases) 25

Исмоилов Хурматилло Тулқинжон угли

Социолингвистические и психолингвистические аспекты судебной
лингвистики (На примере судебного заседания по уголовным делам) ... 45

Эълон қилинган ишлар рўйхати

List of published works
Список опубликованных работ 49

**АНДИЖОН ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ ҲУЗУРИДАГИ
ФАЛСАФА ДОКТОРИ (PhD) ИЛМИЙ ДАРАЖАСИНИ
БЕРУВЧИ PhD.03/30.12.2019.Fil.60.02 РАҚАМЛИ ИЛМИЙ КЕНГАШ**

АНДИЖОН ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

ИСМОИЛОВ ХУРМАТИЛЛО ТЎЛҚИНЖОН ЎҒЛИ

**СУД ЛИНГВИСТИКАСИНИНГ СОЦИОЛИНГВИСТИК
ВА ПСИХОЛИНГВИСТИК АСПЕКТЛАРИ
(Жиноят ишлари бўйича суд мажлиси мисолида)**

10.00.01 – Ўзбек тили

**ФИЛОЛОГИЯ ФАНЛАРИ БЎЙИЧА ФАЛСАФА ДОКТОРИ (PhD)
ДИССЕРТАЦИЯСИ АВТОРЕФЕРАТИ**

Андижон – 2021

Фалсафа доктори (PhD) диссертацияси мавзуси Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузурдаги Олий аттестация комиссиясида В2020.4.PhD/Fil449 рақам билан рўйхатга олинган.

Докторлик диссертацияси Андижон давлат университетида бажарилган.

Диссертация автореферати уч тилда (Ўзбек, инглиз, рус (резюме)) Андижон давлат университети веб-саҳифаси (www.adu.uz) ҳамда «Ziynet» Ахборот таълим порталида (www.ziynet.uz) жойлаштирилган.

Илмий раҳбар:

Набиева Дилора Абдухамидовна
филология фанлари доктори, профессор

Расмий оппонентлар:

Мирзоҳидова Муяссар Инамжановна
филология фанлари доктори, профессор

Искандарова Шарифа Мадалиевна
филология фанлари доктори, профессор

Етакчи ташкилот:

Наманган давлат университети

Диссертация ҳимояси Андижон давлат университети ҳузурдаги PhD 03/30.12.2019.fil.60.02 рақамли Илмий кенгашнинг 2021 йил «8» май соат 10⁰⁰ даги мажлисида бўлиб ўтди. (Манзил: 170100, Ўзбекистон Республикаси, Андижон шаҳар, Университет кўчаси 129-уй. Телефон/факс: 0 (374) 223 88 30, e-mail: agsu_info@edu.uz.)

Диссертация билан Андижон давлат университетининг Ахборот-ресурс марказида танишиш мумкин (900 рақам билан рўйхатга олинган). (Ўзбекистон Республикаси, Андижон шаҳар, Университет кўчаси 129-уй. Тел.: 0 (374) 223 88 14.)

Диссертация автореферати 2021 йил «27» апрел кунини тарқатилди.

(2021 йил « »   даги   рақамли реестр баённомаси).

Шахобитдинова Ш.Х.

Илмий даражалар берувчи кенгаш раиси,
ф.ф.д., профессор

Усманов Ф.Ф.

Илмий даражалар берувчи илмий кенгаш
котиби, ф.ф.ф.д.

Умарходжаев М.Э.

Илмий даражалар берувчи илмий кенгаш
кошидаги Илмий семинар раиси, ф.ф.д.,
профессор

КИРИШ (фалсафа доктори (PhD) диссертацияси аннотацияси)

Диссертация мавзусининг долзарблиги ва зарурати. Жаҳон тилшунослигида глобализация жараёнида асосий эътибор тилнинг функционаллашувига қаратилаётгани мулоқот жараёнини шахс-нутқ кесишмасида макон, замон, вазият, умуман, экстралингвистик ҳамда паралингвистик воситалар билан узвий боғлиқликда тадқиқ қилиш кучайишига олиб келмоқда. Тилнинг бундай ижтимоий таъсирга берилиши, ўз навбатида суд нутқини тадқиқ этиш муаммоларини ҳам юзага чиқаради ва шу нуқтаи назардан суд лингвистикасини антропоцентрик ёндашув асосида социологик ва психологик томонини ёритиш суд жараёнларини шаффофлаштиришда ҳамда адолатни таъминлашда муҳим аҳамият касб этмоқда.

Жаҳон халқлари ўртасидаги алоқаларнинг кучайиши баробарида суд лингвистикасининг дунё ҳамжамиятида ўрганилишида давлат ва жамият манфаатларини бирдек ҳимоя қилиш, судланувчи қиёфасида инсонни тушуниш, унинг ҳаётий мезонларини бир тартибга солиш, ҳуқуқий савиясини ошириш, тафаккури ва тилининг муштараклиги асосида тўғри ўйлаш ва тўғри сўзлашга йўналтириш, суд процессида ҳақиқатни қарор топтиришга эришиш йўлидаги илмий тадқиқотлар устувор даражада амалга оширилмоқда. Бу борадаги суд нутқининг социоллингвистик ва психоллингвистик аспектларини ёритиш ҳамда қонун ва иш ҳужжатларини антропоцентрик нуқтаи назардан тадқиқ этиш, суд мажлиси иштирокчиларининг нутқини бевосита кузатишда қўшимча омиллар билан ўрганишга йўналтирилган тадқиқотларга алоҳида аҳамият берилмоқда.

Мамлакатимизда, айниқса, Янги Ўзбекистонни барпо этиш жараёнида ўзбек тилини янада ривожлантириш ва тил сиёсатини такомиллаштириш борасида кенг қамровли чора-тадбирлар амалга оширилмоқда. Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича 2017-2021 йилларга мўлжалланган Ҳаракатлар стратегиясида «Суд ҳокимиятининг чинакам мустақиллигини таъминлаш, суднинг нуфузини ошириш, суд тизимини демократлаштириш ва такомиллаштириш»¹ долзарб вазифалардан бири сифатида белгилаб берилди. Бу ўз ўрнида суд фаолиятини ҳар томонлама юксалтиришга доир изланишларни талаб этиб, нафақат ҳуқуқшуносларнинг, балки тилшуносларнинг ҳам олдига долзарб вазифалар қўяди ҳамда суд лингвистикасини алоҳида соҳа сифатида ривожлантириш, юридик фаолиятда нутқий компетентликка эришиш, нутқнинг тушунарли ва раво ҳолда юридик тил талабларига монанд бўлишини таъминлашга бағишланган тадқиқотлар кўламини кенгайтириш алоҳида аҳамият касб этади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2016 йил 13 майдаги ПФ-4997-сон «Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университетини ташкил этиш тўғрисида», 2017 йил 7 февралдаги

---

¹ Қаранг: Мирзиёев Ш. Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш – юрт тараққиёти ва халқ фаровонлигининг гарови. – Тошкент: Ўзбекистон, 2017. – 47 б.; Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида»ги ПФ-4947-сон фармони. – Т.: Адолат, 2017. – 112 б.; O‘zbekiston Respublikasining «Sudyalar oliy kengashi to‘g‘risida»gi O‘RQ – 427-sonli Qonuni // O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to‘plami. – Toshkent, 2017-yil, 10 aprel. – №14.

ПФ-4947-сон «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида», 2019 йил 21 октябрдаги ПФ-5850-сон «Ўзбек тилининг давлат тили сифатидаги нуфузи ва мавқеини тубдан ошириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги фармонлари, 2017 йил 17 февралдаги ПҚ-2789-сон «Фанлар академияси фаолияти, илмий тадқиқот ишларини ташкил этиш, бошқариш ва молиялаштиришни янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида», Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 12 декабрдаги 984-сон «Давлат тилини ривожлантириш департаменти тўғрисидаги Низомни тасдиқлаш ҳақида»ги қарорлари ҳамда мазкур фаолиятга тегишли бошқа меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларда белгиланган вазифаларни амалга оширишда ушбу диссертация тадқиқоти муайян даражада хизмат қилади.

Тадқиқотнинг республика фан ва технологиялари ривожланишининг асосий устувор йўналишларига мослиги. Тадқиқот республика фан ва технологиялари ривожланишининг I. «Ахборотлашган жамият ва демократик давлатни ижтимоий, ҳуқуқий, иқтисодий, маданий, маънавий-маърифий ривожлантириш, инновацион иқтисодиётни ривожлантириш» устувор йўналиши доирасида амалга оширилган.

Муаммонинг ўрганилганлик даражаси. Жаҳон тилшунослигида суд лингвистикаси (нутқи) нотикликнинг таркибий қисми сифатида ўрганилганлиги кузатилади. Хусусан, А.Ф.Кони, И.Д.Брауде, Е.А.Матвиенко, Г.З.Апресян, П.Сергеич, Н.Н.Кохтев, Б.Адамбаев, Г.Г.Гидзатов, Е.И.Каляшина, А.Звозников сингари тилшунос олимлар томонидан жиддий эътибор қаратилди².

Ўзбекистонда суд нутқи умумий нотикликнинг таркибида С.Иномхўжаев, Б.Ўринбоев, А.Солиев, А.Ариповаларнинг илмий изланишларида акс этган³. Ф.Бакиров, А.Саидов ва Г.Саркисянц, Л.М.Бойко, М.Касимова, Л.А.Каримова, Ш.Н.Кўчимов, Г.Ё.Ғуломова, О.Ф.Турсунова, Х.Хайитов, Ш.Н.Бердияровларнинг тадқиқот ишлари юридик тил, юридик терминологиянинг ривожда беқиёс аҳамият касб этиб, уларда миллий юридик тилимизнинг илмий-назарий моделини яратишга қаратилган масалалар ёритилган⁴. Суд, хусусан, жинойт ишлари бўйича

² Қаранг: Кони А.Ф. Искусство речи на суде // Избранные произведения. – М., 1956. – С. 93-115; Брауде И.Д. Записки адвоката. – М., 1970. – 89 с.; Матвиенко Е.А. Судебная речь. – Минск: Высшая школа, 1972. – 254 с.; Апресян Г.З. Ораторское искусство. – М.: МГУ, 1978. – 279 с.; Сергеич П. Искусство речи на суде. – М.: Юридическая литература, 1988. – 384 с.; Кохтев Н.Н. Основы ораторской речи. – М.: МГУ, 1992. – 240 с.; Адамбаев Б. Устное народное ораторское искусство. – Алматы, 1994. – 58 с.; Гидзатов Г.Г. Очерки по истории судебной речи. – Алматы, 1997. – 169 с.; Каляшина Е.И. Методологические основы судебного речеведения: Автореф. дисс. ...докт. филол. наук. – М., 2003. – 41 с.; Звозников А. Мечом уст моих (о речи как явлении культуры) // Юстиция Беларуси, 2003. – №4. – С. 3-8.

³ Иномхўжаев С. Нотиклик санъати асослари. – Т.: Ўқитувчи, 1982. – Б. 17-23; Ўринбоев Б., Солиев А. Нотиклик маҳорати. – Т.: Ўқитувчи, 1984. – Б. 102; Арипова А. Нотиклик нутқининг лисоний-услубий воситалари: Филол. фан. номз. дисс. автореф. – Т., 2002; Арипова А. Нотиклик ва унинг лисоний-услубий воситалари. – Т.: ЖИДУ, 2007. – Б. 70-72.

⁴ Қаранг: Бакиров Ф. Юридик терминлар луғати. – Т., 1959. – 118 б.; Саидов А., Саркисянц Г. Юридик тил ва ҳуқуқшунос нутқи. – Т.: Адолат, 1994. – 32 б.; Саидов А., Саидова Л., Кўчимов Ш., Қосимова М. Қонун ва тил. – Т.: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси, 1997. – 214 б.; <http://www.yurislilingvistika.ukit.me>. бойко Л.М. Законодательная техника (теория и практика): Автореф. дисс. ...канд. юрид. наук. – Т., 1984; Касимова М. Структурно-системные особенности юридической терминологии узбекского языка: Дисс. ...канд. филол. наук. – Т., 1986. – 24 с.; Кўчимов Ш.Н. Ўзбекистон Республикаси қонунларининг тили: Филол. фан. номз. ...дисс. – Т., 1995. – 115 б.; Ғуломова Г. Ўзбек юридик терминологиясининг истиқлол даври тараққиёти: Филол. фан. номз. ...дисс. – Т., 2005. – 125 б.; Турсунова О.Ф. Ўзбек давлатчилиги тарихида қўлланилган ҳуқуқий терминларнинг лисоний тадқиқи: Филол. фан. номз. ...дисс. автореф. – Т., 2007. – 26 б.; Бердияров Ш.Н. Икки палатали

суд фаолиятига доир изланишларда Ш.Н.Кўчимовнинг номзодлик ҳамда докторлик диссертацияси қимматли манба бўлиб хизмат қилади⁵. Ўзбек суд лингвистикаси бўйича дастлабки тадқиқот иши сифатида Қ.Мўйдиновнинг «Ўзбек тилининг суд нутқи лексикаси» номли фалсафа доктори (PhD) диссертацияси мавжуд бўлиб, унда суд нутқи лексикаси систем-структур жиҳатдан таҳлилга тортилган⁶.

Мазкур йўналишда бажарилган ишларда ўзбек тилшунослигида суд нутқи антропоцентрик нуқтаи назардан тадқиқ этилмаганлиги мавзунинг муҳимлигидан далолат беради. Диссертацияни ёзиш жараёнида номлари кўрсатилган ва бошқа бир қатор ўзбек ҳамда жаҳон олимларининг илмий изланишлари эътиборга олинди. Тадқиқотимизда мазкур йўналишда бажарилган ишлардан фарқли равишда суд лингвистикасининг социолингвистик ва психолингвистик аспекти таҳлил қилинган.

Тадқиқотнинг диссертация бажарилган олий таълим муассасасининг илмий-тадқиқот ишлари режалари билан боғлиқлиги. Диссертация Андижон давлат университетининг илмий-тадқиқот ишлари режаларига мувофиқ ПЗ-20170926286 рақамли «Ўзбек амалий суд лингвистикасини яратиш дастурини ишлаб чиқиш» (2018-2020 йй.) амалий лойиҳаси доирасида бажарилган.

Тадқиқотнинг мақсади ўзбек суд нутқининг социолингвистик ва психолингвистик аспекти очиқ беришдан иборат.

Тадқиқотнинг вазифалари:

жиноят ишлари бўйича суд фаолиятини тартибга солувчи қонунларнинг лингвистик жиҳатларини ёритиш;

суд мажлисига тегишли иш хужжатлари, хусусан, суд ҳукмининг матн категориясида типологик таснифини кўрсатиш ҳамда экстралингвистик жиҳатларини ёритиш;

судланувчиларнинг нутқини психолингвистик жиҳатдан тадқиқ этиш: суд мажлисида бевосита иштирок этиш орқали судланувчиларнинг психологик портретини шакллантириш, судланувчилар нутқида паралингвистик воситаларнинг ўрни ва ролини аниқлаш;

суд мажлисида нутқий бирликларнинг социал хосланиши: социал лексика ва социал нутқни фарқлаш, нутқий хосланишнинг социал омилларини раислик қилувчи – судья, давлат айбловчиси – прокурор, ҳимоячи – адвокат нутқи мисолида далиллаш;

ҳукм матнини шакллантирувчи экстралингвистик омиллар ҳамда унинг тушунилишида психолингвистик методнинг ўрнини аниқлаш.

парламент шароитида қонунчилик техникаси (назария, методология, амалиёт): Юрид. фан. номз. ...дисс. – Т., 2009. – 142 б.; Хайитов Х. Қонун ижодкорлигида юридик лингвистиканинг ўрни ва аҳамияти: Юрид. фан. номз. ...дисс. – Т., 2011. – 218 б.

⁵Қаранг: Кўчимов Ш.Н. Ўзбекистон Республикаси қонунларининг тили: Филол. фан. номз. ...дисс. – Т., 1995. – 115 б.; Кўчимов Ш.Н. Ҳуқуқий нормаларни ўзбек тилида ифодалашнинг илмий-назарий муаммолари (лингво-юридик таҳлил): Филол. фан. докт. ...дисс. – Т., 2004. – 280 б.

⁶Мўйдинов Қ. Ўзбек тилининг суд нутқи лексикаси: Филол фан. б. фалс. докт ...дисс. – Т., 2019. – 140 б.

Тадқиқотнинг объектини Ўзбекистон Республикасининг қонун ва иш ҳужжати матнлари, раислик қилувчи – судья, давлат айбловчиси – прокурор, ҳимоячи – адвокат ҳамда судланувчиларнинг нутқи ташкил этади.

Тадқиқотнинг предметини суд нутқининг социолингвистик ва психолингвистик томони ташкил этади.

Тадқиқотнинг усуллари. Тадқиқотда тавсифлаш, қиёслаш, кузатиш, профайлинг, психологик диагностика, социолингвистик ҳамда компонент таҳлил усулларида фойдаланилган.

Тадқиқотнинг илмий янгилиги қуйидагилардан иборат:

жиноят ишлари бўйича суд фаолиятини тартибга солувчи қонун матнлари сифатида Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодекси, Ўзбекистон Республикасининг Жиноят-процессуал кодекслари лексик-семантик жиҳатдан ёритилиб, суд ҳукми матнининг типологик тарафдан расмий, нобадий ва муҳокама матнлар сирасига кириши асосланган;

бевосита иштирок этишда психологик диагностика ҳамда профайлинг методлари суд мажлисига татбиқ этилиб, судланувчиларнинг психолингвистик портрети шакллантирилган ҳамда биринчи марта жиноят содир этган судланувчилар нутқи ва такроран – давомли жиноят содир этувчи судланувчилар нутқи каби гуруҳларда объектив омиллар: суд биноси, суд мажлиси зали, суд хайъати; субъектив омиллар: шахсий манфаат, яқин қариндошлар (ота-она), қулайлик ва ноқулайлик ҳолатининг нутққа таъсири далилланган;

суд нутқий жараёнидаги социал нутқ ва социал лексика раислик қилувчи – судья, давлат айбловчиси – прокурор, ҳимоячи – адвокат нутқи мисолида далилланиб, мулоқотнинг расмийлиги “судланувчи” мурожаат шакли мисолида ёритилган;

психолингвистик методнинг ҳукм матни тушунилишидаги ўрни экстралингвистик ва интралингвистик жиҳатдан далилланган.

Тадқиқотнинг амалий натижалари қуйидагилардан иборат:

психолингвистик аспектда маълум мулоқот вазиятида индивиднинг психологик портретини шакллантириш, унга психологик таъсир этиш, нутққа ёндош паралингвистик воситаларнинг ўрни ва роли, объектив ва субъектив омилларнинг аҳамияти, нутқий асоратнинг доимий ва давомий таъсири амалий жиҳатдан исботланган;

социолингвистик аспектда маълум мулоқот вазиятида индивид нутқининг социал мақом таъсирида ҳосланиши, социал нутқ ва социал лексиканинг фарқи, мурожаат шаклларидаги жараёнга ихтисослашуви амалий жиҳатдан изоҳлаб берилган;

суд лингвистикасига антропоцентрик ёндашув асосидаги хулосалар суд процессида адолатнинг қарор топиши ҳамда ҳақиқатнинг юзага чиқишига хизмат қилиши асосланиб, жиноят ишлари бўйича суд мажлисида раислик қилувчи – судья, давлат айбловчиси – прокурор, ҳимоячи – адвокат ҳамда судланувчилар нутқининг социолингвистик ва психолингвистик хусусиятлари юзасидан янги илмий маълумот ва хулосалар далилланган.

Тадқиқот натижаларининг ишончлилиги республика ва халқаро миқёсдаги илмий-услубий ва илмий-амалий конференцияларда қилинган маърузалар, илмий журналларда чоп этилган мақолалар, хулосалар, таклиф ҳамда тавсияларнинг амалиётда жорий этилгани, олинган натижаларнинг ваколатли ташкилотлар томонидан тасдиқланганлиги билан изоҳланади.

Тадқиқот натижаларининг илмий ва амалий аҳамияти. Тадқиқот натижаларининг илмий аҳамияти шундаки, унда ўзбек тилшунослигида илк бор суд нутқига антропоцентрик ёндашишда психолингвистик ва социолингвистик томони ёритилган бўлиб, назарий хулосаларидан тилшуносликнинг социолингвистика, лексикология, матн тилшунослиги, дискурсив тилшунослик, чоғиштирма тилшунослик ва услубшунослик йўналишларидаги тадқиқотларда илмий манба сифатида фойдаланиш мумкин.

Тадқиқот натижаларининг амалий аҳамияти ишдаги назарий умумлашма ва таҳлиллардан «Ўзбек суд лингвистикаси», «Нутқ маданияти», «Психолингвистика», «Социолингвистика», «Услубшунослик», «Семасиология», «Лексикография» ва бошқа соҳалар учун муҳим манба бўлиш билан бирга юридик соҳа вакилларининг амалиётда касбий (нутқий) маҳоратини оширишда, суд мажлисида судланувчиларни психологик баҳолаш бўйича ўқув адабиётларини тайёрлашда фойдаланиш мумкинлиги билан изоҳланади.

Тадқиқот натижаларининг жорий қилиниши. Суд лингвистикасининг социолингвистик ва психолингвистик аспекти тадқиқи юзасидан эришилган илмий натижалар асосида:

мулоқот жараёнини шахс-нутқ кесишмасида амалий тадқиқ этишда индивидуал психологик баҳолаш, нутқнинг социал хосланганлик хусусиятларини аниқлаш, матнга психолингвистик ёндашув асосида унинг идрок этилиши ҳақидаги илмий хулосалардан ОТ-Ф1-18 «Оммавий лисоний маданиятни шакллантириш методлари ва методологиясини ишлаб чиқиш» (2017-2020 йй.) мавзусидаги фундаментал лойиҳада нутқнинг социал хосланиши ва расмий мулоқот тавсифига бағишланган қисмларида фойдаланилган (Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 2020 йил 17 ноябрдаги № 89-03/4794 сонли маълумотномаси). Натижада, мулоқотнинг оммавий турлари муаммоларининг назарий талқинини мукамаллаштиришга эришилган;

судланувчилар нутқига психолингвистик ёндашув асосидаги илмий хулосалардан Жиноят ишлари бўйича Андижон вилоят судининг 2018-2020 йиллар давомида ўтказилган очик суд мажлисларида фойдаланилган (Жиноят ишлари бўйича Андижон вилоят судининг 2019 йил 10 ноябрдаги №1-1384-20/1007 рақамли маълумотномаси). Натижада, суд мажлисларидаги мулоқот вазиятларида судланувчиларнинг психолингвистик портретини тўғри шакллантириш ҳамда нутқининг тўғри ва осон тушунилишига эришилган;

тингловчига психолингвистик таъсир этиш, индивидуал психологик баҳолаш, матнга психолингвистик ёндашув асосида унинг идрок этилиши борасидаги илмий хулосалардан Ўзбекистон миллий телерадиокомпанияси Давлат унитар корхонаси «Mahalla» телерадиоканалининг «Ҳуқуқий маслаҳат», «Қонун ва ижро» каби кўрсатувларини тайёрлаш жараёнида фойдаланилган (Ўзбекистон миллий телерадиокомпанияси Давлат унитар корхонаси «Mahalla»

телерадиоканалининг 2021 йил 18 мартдаги 02-10/611-сон маълумотномаси). Натижада, кўрсатувларнинг телетомошабинларга психолингвистик таъсирчанлиги ортиб, аҳоли орасида ҳуқуқий онгни янада оширишга эришилган;

суд мажлиси иштирокчиларининг нутқида психолингвистик ёндашув асосидаги илмий хулосалардан Ўзбекистон миллий телерадиокомпанияси Давлат унитар корхонаси «O‘zbekiston» телерадиоканалининг «Бедорлик», «Хуқуқий ечим», «Ким ҳақ?» номли эшиттиришларини тайёрлаш жараёнида фойдаланилган (Ўзбекистон миллий телерадиокомпанияси Давлат унитар корхонаси «O‘zbekiston» телерадиоканалининг 2020 йил 18 ноябрдаги № 04-25/1142-сон маълумотномаси). Натижада, ушбу эшиттиришлар учун тайёрланган материаллар илмий далиллар билан бойиган, мукаммаллашган, қизиқарлилиги, ҳаётийлиги ҳамда илмий аҳамияти ортган.

Тадқиқот натижаларининг апробацияси. Тадқиқот натижалари 2 та халқаро ва 3 та республика илмий-амалий анжуманларида муҳокамадан ўтказилган.

Тадқиқот натижаларининг эълон қилинганлиги. Диссертация мавзуси бўйича жами 11 та илмий иш, жумладан, Ўзбекистон Республикаси Олий аттестация комиссияси томонидан докторлик диссертацияларининг асосий илмий натижаларини чоп этиш тавсия этилган илмий нашрларда 6 та илмий мақола, жумладан, 3 таси республика ва 3 таси хорижий журналларда нашр этилган.

Диссертациянинг тузилиши ва ҳажми. Диссертация таркиби кириш, уч боб, умумий хулоса, фойдаланилган адабиётлар рўйхати ва иловалардан иборат. Диссертациянинг умумий ҳажми 142 саҳифани ташкил этади.

ДИССЕРТАЦИЯНИНГ АСОСИЙ МАЗМУНИ

Тадқиқотнинг «**Кириш**» қисмида тадқиқотнинг долзарблиги ва зарурати асосланган, мақсади ва вазифалари, объект ва предмети тавсифланган, унинг республика фан ва технологиялари ривожланишининг устувор йўналишига мослиги кўрсатилган, илмий янгилиги ва амалий натижалари баён қилинган, олинган натижаларнинг илмий ва амалий аҳамияти очиб берилган, тадқиқот натижаларининг амалиётга жорий қилиниши, нашр этилган ишлар ва диссертация тузилиши бўйича маълумотлар келтирилган.

Диссертациянинг биринчи боби «**Суд фаолиятини тартибга солувчи қонун ва иш ҳужжатларининг лингвистик тадқиқи**» деб номланади.

Ушбу бобнинг «**Жинойт ишлари бўйича суд фаолиятини тартибга солувчи қонунларнинг лексик-семантик жиҳатлари**» деб номланган биринчи фаслида жиноят ишлари бўйича суд фаолиятини тартибга солувчи қонун матнлари сифатида – Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодекси; Ўзбекистон Республикасининг Жиноят-процессуал кодекс⁷ларининг лексик-семантик жиҳатлари ёритилган.

---

⁷ Қаранг: Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодекси. – Т.: Адолат, 2018. – 528 б.; Ўзбекистон Республикасининг Жиноят-процессуал кодекси. – Т.: Адолат, 2018. – 848 б.

Расмий иш услубининг ишлатилиш доираси жуда кенг. Ҳар бир давлатнинг сиёсий фаолиятида расмий услубда ифодаланган ҳужжатлар асосий ўринни эгаллайди. Бу услубнинг иш қоғозлари сифатида: *ариза, тилхат, тавсифнома, таржимаи ҳол, маълумотнома, хизмат хатлари, қонун, қарор, фармон, шартнома, нота, меморандум (суд процессига тегишли иш ҳужжатларидан: тергов баённомаси, айблов хулосаси, суд мажлиси баённомаси, ҳукм, ажрим)* кабиларни санаш мумкин.

Расмий иш услуби В.Д.Бондалетов, Н.А.Леонова, Э.Н.Кушлина, С.С.Вартатовалар томонидан уч туркумга бўлинади:

1. Қонунчиликка оид ҳужжатлар услуби (собственно-законодательный) (қонун, фармон, устав, гражданлик ва жиноят кодекслари).

2. Ҳар хил иш қоғозлари услуби (буйруқ, фармойиш, ариза, тилхат, таржимаи ҳол).

3. Дипломатик ҳужжатлар услуби (нота, меморандум, шартнома)⁸.

Бизнингча ҳам, ушбу тартибда гуруҳлаштириш қонун ва иш ҳужжатларининг барча турларини қамрай олади. Чунки юқорида санаб ўтилган қонун ва иш ҳужжатларининг лингвистик ва экстралингвистик хусусиятлари айнан шундай гуруҳлаштиришни талаб қилади. Масалан, қонунчиликка оид ҳужжатларнинг шахсизлик хусусиятига эга бўлиши, биринчи ва иккинчи шахслар (мен-биз, сен-сиз) қўлланилмаслиги, фамилия, исм, ота исми ишлатилмаслиги, фақатгина учинчи шахс тилидан баён қилиниши каби хусусиятлар уларнинг ўзига хослигини таъминлайди.

Ҳар хил иш қоғозлари гуруҳига оид, хусусан, суд процессига тегишли иш ҳужжатлари ҳам қонунчиликка оид ҳужжатлар гуруҳи каби учинчи шахс тилидан баён қилинса-да, уларда шахсни ифодаловчи фамилия, исм, ота исmlарининг кенг қўлланилиши, биринчи ва иккинчи шахслар (мен-биз, сен-сиз)нинг фаол ишлатилиши билан фарқ қилади.

Мавжуд тадқиқотларнинг аксариятида асосий эътибор қонунчиликка оид ҳужжатлар услуби ва унинг ифодаларига қаратилган⁹. Расмий иш услубининг иккинчи гуруҳи – ҳар хил иш қоғозлари услуби ва унга тегишли ҳужжатлар ҳақида фикр юритилмаган. Бир тарафдан буни табиий ҳол сифатида баҳолаш мумкин. Боиси, ҳар хил иш қоғозлари қонунчиликка оид ҳужжатларга нисбатан хусусийроқ, яъни айни қонунларнинг ижросини таъминловчи корхона, муассаса, ташкилот ва фуқаролар ўртасида ўзаро ахборотни етказувчи ёки шу ахборотни тасдиқловчи, юридик кучга эга бўлган ёзма манбаларни ўз ичига олади ва улар алоҳида тадқиқотни талаб этади. Шу асосда дастлаб, икки гуруҳни ажратиш мумкин:

I. Жиноят ишлари бўйича суд фаолиятини тартибга солувчи қонунлар (*Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодекси, Ўзбекистон Республикасининг Жиноят-процессуал кодекси*).

II. Суд процессига тегишли иш ҳужжатлари.

⁸ Стилистика русского языка. – Л.: Просвещение, 1989. – 169 с.

⁹ Қаранг: Кўчимов Ш. Ўзбекистон Республикаси қонунларининг тили: Филол. фан. номз. ...дисс. – Т., 1995. – 115 б.

Ушбу гуруҳда суд мажлисигача жиноят иши юритишга ҳамда суд мажлиси (муҳокамаси)га тегишли иш ҳужжатлари фарқланади:

1. Жиноят иши юритишга тегишли иш ҳужжатлари.
2. Суд мажлиси (муҳокамаси)га тегишли иш ҳужжатлари.

Ушбу таснифларнинг изоҳи сифатида, аввало, суд процесси ва суд мажлисининг доирасини аниқлаб олиш зарур.

Суд процесси деганда, биз, жиноят-процессуал кодексида белгиланган тартибда айбланувчи тариқасида ишда иштирок этишга жалб қилинган шахсга нисбатан бирор жиноят ишининг жиноят иши юритишдан бошлаб, токи суд ҳукми ёки ажрими чиқарилиб, қонуний кучга киргунгача – айбланувчи маҳкум ёки оқланган шахсга айлангунигача бўлган жараённи тушунамиз.

Суд мажлиси (муҳокамаси) – умумий жараён (суд процесси)нинг таркибий қисми бўлса-да, алоҳида жараёндир, яъни маълум бир вақтда, маълум шахслар иштирокидаги мажлис (йиғилиш) кўринишида ўтказилиб, унда ушбу суд мажлиси (муҳокамаси)гача бўлган жараёнда йиғилган далиллар, хулосалар, баённомалар, қарорлар таҳлил қилинади. Тарафлар бир жойга жамланиб юзма-юз музокарага киришадилар ва бунинг амалий натижаси (хулосаси) сифатида суд ҳукми ёки ажрими юзага чиқади.

Қонун тили расмий иш услубининг таркибий қисми сифатида лексик-семантик жиҳатдан ўзига хос хусусиятларга эгадир. Қонун тилининг қатъийлик, холислик (нейтраллик), расмийлик, аниқлик ва лўндалик, қисқалик ва мантиқий изчиллик, шахссизлик, йўл кўрсатувчилик (динамиклик) ва қолиплаганлик хусусиятлари унинг асосий белгилари саналади. Бу белгилар қонун тилининг лексик жиҳатдан сўз танлаш мезонини белгилайди¹⁰.

Илмий адабиётларда қонун тили лексикасининг таркиби умумистеъмолдаги лексика, фразеологик лексика ҳамда атамалар каби уч гуруҳда фарқланади. Бу усулда гуруҳлаштириш қонун матнларининг лексик-семантик жиҳатларини тўла қамраб олади ҳамда жиноят ишлари бўйича суд фаолиятини тартибга солувчи қонунларнинг лексик-семантик жиҳатларини тадқиқ этишда қўл келади. Умумистеъмолдаги лексика ва фразеологик лексикалар ўзининг сўзлашувдаги услубий бўёғини йўқотиб қонун матнларининг расмийлик талабларига мослашади ҳамда терминлик вазифасини бажаради.

Қонун матнларида қўлланувчи атамаларни қуйидагича гуруҳлаштириш таклиф этилади:

1. Ижтимоий-сиёсий атамалар.
2. Кенг қўлланиладиган аммо ҳуқуқий ҳужжатда махсус маъно касб этадиган атамалар.
3. Ҳуқуқий атамалар¹¹.

Ушбу тасниф, бизнингча ҳам, қонун матнларида қўлланилувчи атамаларнинг барча жиҳатларини ифодалай олади. Алоҳида таъкидлаш жоизки, бугун жиноят ишлари бўйича суд фаолиятини тартибга солувчи қонун матнларига оид терминлар ҳам атама даражасидан термин мақомига ўтиб бўлган, терминга оид бўлган белгилар билан маркерланган. Юқоридаги уч гуруҳни фарқлашда атамалар эмас,

¹⁰ Кўчимов Ш. Ўзбекистон Республикаси қонунларининг тили: Филол. фан. номз. ...дисс. – Т., 1995. – Б. 18.

¹¹ Кўчимов Ш.Н. Юқоридаги манба. – Б. 35.

терминлар деб юритишимиз мақсадга мувофиқдир. Ушбу гуруҳларни бугунги қонун матнларида қўлланувчи айти шундай терминлар билан изоҳлаймиз. Жамият тараққий этгани сари қонунлар сайқал топиши, ўзгариши, унда кенг қўлланишда бўлган терминларнинг истеъмоли ҳам чегараланиши мумкин. Бу эса, ўз навбатида, кўшимча (янги) терминларнинг тавсифини талаб этади.

1. Ижтимоий-сиёсий терминлар. Мазкур терминлар давлатнинг ички ва ташқи сиёсати, миллий ғояси, социал-сиёсий воқеалари, улар билан боғлиқ бўлган ҳодисаларни акс эттирувчи қонун матнларида ўз аксини топади. Мавжуд тадқиқотларда бундай терминларга *давлат, ҳокимият, референдум, жумҳурият, инқилоб, капитализм, социализм, байроқ, герб, давлат мадҳияси, сулҳ* каби киритилади¹². Бугунги қонун матнларида *жумҳурият, инқилоб, капитализм, социализм, сулҳ* каби социал-сиёсий терминларнинг истеъмолдан чиқарилганлиги кузатилди.

2. Кенг қўлланиладиган, аммо ҳужжатда махсус маъно касб этадиган терминлар. Ушбу терминлар асосини умумистеъмолдаги сўзлар ташкил этади. Эмоционал-экспрессивлик хусусиятини йўқотиб, қонун матнида расмийлик, аниқ бир маънолик хусусиятини касб этади ҳамда терминлик вазифасини бажаради. Улар *давлат органлари, фуқаро, ҳокимият, чегара, ҳудуд, байроқ, герб, мадҳия, халқ ҳокимиятчилиги, жамият* ва шу к.

3. Ҳуқуқий терминлар. Бу термин остида ҳуқуқшунослик соҳасига хос муайян тушунчаларнинг аниқ ва барқарор ифодаси бўлган сўз ёки сўз бирикмасини тушунамиз. Ҳар қандай қонун матнида ҳуқуқий терминлар миқдор жиҳатидан салмоқли ўрин эгаллайди. Конституция, жиноят ва жиноят-процессуал кодексларидаги барча ҳуқуқий терминларнинг турли даврдаги қонун матнларида қўлланишига доир бир қатор фарқли ҳолатлар мавжудлигини таъкидлаш зарур. Хусусан, 1990-йилларда, Конституция, жиноят ва жиноят-процессуал кодексларидаги барча ҳуқуқий терминлар маъносига кўра 7 гуруҳга ажратилади¹³. Мазкур гуруҳлар таркибига киритилган бир қатор терминлар бугунги қонун матнларида истеъмолдан чиқарилганлиги аниқланди, хусусан, *ҳимоячилар бюроси, юридик маслаҳатхона, ўртоқлик суди, халқ суди, лагер, ички ишлар бўлими, автомобиль назорати, суд президиуми, жиноий қидирув бўлими, маъмурий ҳуқуқбузарлик кодекси, фабула (жиноят ишида айбдорга қўйиладиган айбнинг изчил баёни), диспозиция (қонуннинг бош қисми), сержант, капитан, подполковник, полковник, қўпоровчи, холис гувоҳ, кафилик берувчи, маҳбус, чайқовчилик* ва ш.к.

Баъзилари муқобили билан алмаштирилган, хусусан, *ҳимоячилар бюроси – адвокатлар бюроси, амнистия – амнистия акти, айбнома – айблов хулосаси, аноним хати – аноним хабар, прокурорнинг хусусий протести – прокурорнинг протести, кассацион шикоят – кассация шикояти, суд ижрочиси – суд ижрочилари, айбловчи – давлат айбловчиси, даъвогар – фуқаровий даъвогар, маҳбус – маҳкум, холис гувоҳ – холис, холислар, презумция – айбсизлик презумцияси* ва ш.к.

¹² Кўчимов Ш.Н. Юкоридаги манба. – Б. 35.

¹³ Қаранг: Кўчимов Ш.Н. Юкоридаги манба. – 115 б.

Баъзи жиноят турини ифодаловчи терминлар айнан шундай номланмайди ва жиноят номларининг таркибий қисмига айлантирилган, хусусан, *жинсий жиноят – Жинсий эркинликка қарши жиноятлар, ҳарбий жиноят – Ҳарбий хизматни ўташ тартибига қарши жиноятлар, Ҳарбий мулкни сақлаш ёки ундан фойдаланиш тартибига қарши жиноятлар, қалбаки пул ясаи – Иқтисодиёт асосларига қарши жиноятлар* ва ш.к.

Бобнинг иккинчи фасли «Суд мажлисига тегишли иш ҳужжатларининг лингвистик жиҳатлари» деб номланган.

Маълумки, Қонун ҳужжатлари суд фаолиятини умумий ҳолда ташкил этувчи ҳамда тартибга солувчи асос саналса, иш ҳужжатлари унинг айна фаолиятини амалга оширишда асосий ёзма нутқ (матн) шакллари саналади. Иш ҳужжатлари қонун ҳужжатлари асосида фаолият юритувчи маълум давлат органларининг иш юритиш жараёнида фаол қўлланилувчи (масалан, ҳулоса, қарор, маълумот, баённома кўринишида ёзилувчи)ларга нисбатан хусусийроқ кўринишдаги иш қоғозларидир. Шу билан бирга ўзининг маълум қолипга солинганлиги, муайян тузилиши (схемаси) билан бошқа иш қоғозларидан фарқланади. Шу маънода суд процесси (умумий жараён)га тегишли иш ҳужжатларини ишнинг мақсади ва кўламадан келиб чиқиб, шартли равишда икки гуруҳга ажратамиз:

1. Жиноят иши юритишга тегишли иш ҳужжатлари: суриштирувчи, терговчи, прокурор қарори; сўроқ баённомаси; эксперт ҳулосаси ва ш.к.

2. Суд мажлиси (муҳокамаси)га тегишли иш ҳужжатлари: суд мажлиси баённомаси, суд ҳукми, суд ажрими ва ш.к.

Ушбу гуруҳларга бирлашган иш ҳужжатларининг ҳар бири маълум мулоқот жараёнининг ёзма ифодаси (ҳулосаси) сифатида юзага чиқади. Масалан, суд мажлиси баённомаси – суд мажлиси (муҳокамаси)нинг иш ҳужжатида ёзма кўринишда акс эттирилган шаклидир. Ишнинг кўламини ҳисобга олиб, суд мажлиси (муҳокамаси)га тегишли иш ҳужжатлари гуруҳи, хусусан, суд ҳукмининг (кейинги ўринларда **иш ҳужжати**¹⁴ деб юритамиз) лингвистик ва психолингвистик жиҳатдан ёритилди.

Иш ҳужжати – ҳукм матнининг лингвистик жиҳатларини ёритишда қонун матнларига хос энг муҳим белгиларга таяниш ва улар асосида тавсифлаш тўғривдир. Бунда мазкур белгилар қонун матни ва иш ҳужжати матнининг умумий ҳамда фарқловчи жиҳатларини ажратиш имконини беради.

Умумий белгилар: 1) расмийлик; 2) нейтраллик; 3) қатъийлик; 4) аниқлик; 5) қисқалик; 6) мантикий изчиллик; 7) қолиплашганлик белгилари.

Фарқловчи белгилар: 1) йўлловчилик (динамиклик); 2) шахссизлик экани кўринади.

Бундан ташқари, иш ҳужжатининг алоҳида уч белгиси борки, унинг юридик мақомини кўрсатиб туради. Жиноят-процессуал кодексининг

---

¹⁴ Иш ҳужжатлари сифатида Жиноят ишлари бўйича Андижон вилоят ҳамда Андижон туман судларида 2018-йил январдан 2020-йил февралгача очик суд мажлисларида кўрилган ишларнинг суд мажлиси баённомаси ҳамда ҳукм матнларидан фойдаланилди.

«Хукмнинг қонуний, асосли ва адолатли бўлиши» номли 455-моддасига асосан бу муҳим белгилар: 1) қонунийлик; 2) асослилик; 3) адолатлиликдир¹⁵.

Бобнинг «Хукм матнининг лингвистик таҳлили» деб номланган қисмда иш ҳужжати – ҳукм матнининг типологик таснифи кўрсатилади.

Хукм матнини қатор хусусиятларига кўра мазмуни ва ифода мақсади, ахборотнинг характери ва уни ифодалашдан кўзланган мақсадига кўра – (1) муҳокама матни; нутқнинг функционал услубий моҳиятига кўра – (2) расмий матн; асосий мақсад-моҳиятида коммуникатив вазифа етакчилик қилганлиги сабабли – (3) нобадий матнлар сирасига киритишимиз тўғридир.

Хукм матни расмий услубга хос экан, унда ноаниқликка, изоҳталаб ўринларга йўл қўйилмайди. Фикрлар ва мазмун содда ва тушунарли бўлади. Фикр, мулоҳаза, баён, асосан, бир қолипда ифодаланади. Унда кириш, тавсиф ҳамда қарор қисмларининг мазмуний тузилиши ўзига хосдир. «Суд айблов ёки оқлов ҳукми чиқариши мумкин». (ЎЗР ЖПК 462-м.). Шу маънода 466-моддада баён қилинган ҳукмнинг кириш қисми қолипи айблов ҳамда оқлов ҳукми учун бир хил мезондир.

Айблов ҳукми чиқаришда унинг тавсиф қисми ва қарор қисми учун жиноят-процессуал кодексининг 82,84,421,463,467,468-моддалари асос бўлади. Айблов ҳукмининг қарор қисмида судланувчининг айбли деб эътироф этилганини ифодаловчи гап шакллари қўлланилади: «...назарда тутилган жиноятни содир этганликда айбли деб топилсин», «жазоларнинг ҳар қайсиси алоҳида ижро этилсин», «озодликдан маҳрум қилиш жазоси тайинлансин», «эҳтиёт чораси ўзгартирилиб, у дарҳол суд залида қамоққа олинсин» ва ш.к.

Оқлов ҳукми ва унинг тавсиф ҳамда қарор қисми учун жиноят-процессуал кодексининг 83,301,421,464,469,470-моддалари асосдир. Оқлов ҳукмининг қарор қисмида судланувчини айбсиз деб эътироф этилганини ифодаловчи гап шакллари қўлланилади: «...назарда тутилган жиноятни содир этганликда айбсиз деб топилсин», «мазкур жиноятлар содир этилишига дахлдор бўлмаганлиги сабабли оқлансин», «ҳаракатларида жиноят таркиби бўлмаганлиги сабабли оқлансин» ва ш.к.

Диссертациянинг иккинчи боби «Судланувчиларнинг нутқи психолингвистик тадқиқ объекти сифатида» деб номланган.

Бобнинг «Суд нутқининг таркиби» деб номланган биринчи фаслида суд нутқининг таркибини аниқлашга доир фикрлар баён этилган.

Ўзбек тилшунослигида суд нутқига доир қарашлар Ш.Кўчимов, А.Арипова, Қ.Мўйдиновларнинг тадқиқотларида¹⁶ кўринади. Улар орасида Қ.Мўйдиновнинг тадқиқот иши ўзбек суд нутқи лексикасига бағишланганлиги билан алоҳида қимматга эгадир.

Қадимги Юнонистонда Антифон, Лисий, Демосфен; Римда Марк Портиус Катон, Марк Туллий Цицерон; Россияда Ф.Н.Плевако, А.Ф.Кони ва

¹⁵ Ўзбекистон Республикасининг Жиноят-процессуал кодекси. – Т.: Адолат, 2018. – Б. 306.

¹⁶ Қаранг: Кўчимов Ш.Н. Ўзбекистон Республикаси қонунларининг тили: Филол. фан. номз. ...дисс. – Т., 1995. – 115 б.; Кўчимов Ш.Н. Ҳуқуқий нормаларни ўзбек тилида ифодалашнинг илмий-назарий муаммолари (лингво-юримдик таҳлил): Филол. фан. докт. ...дисс. – Т., 2004. – 280 б.; Арипова А. Нотиклик ва унинг лисоний-услубий воситалари. – Т.: ЖИДУ, 2007. – 143 б.; Мўйдинов Қ. Ўзбек тилининг суд нутқи лексикаси: Филол. фан. б. ф. докт. ...дисс. – Т., 2019. – 140 б.

бошқалар¹⁷нинг фаолияти ва қўллаган методларининг самараси боис суд мажлисидаги мулоқотда асосий жиҳатлар – нутқий компетентлик, нутқий ҳазм¹⁸га эришиш, психолингвистик таъсир этиш асосий ўринда туриши англашилади ва айни шу жиҳатлар суддаги нутқнинг санъат даражасида деб эътироф этилишига асос бўлади. Бироқ суд мажлиси иштирокчиларининг нутқини – нотиклик, уларни – нотик сифатида баҳолаш тўғри эмас, умуман олганда, суд нутқиға нисбатан нотиклик атамасининг қўлланилиши, бизнингча, номувофикдир. Иштирокчиларнинг ҳар бир сўзни ўз ўрнида моҳирона қўллай олиши уларнинг нотиклиги эмас, балки нутқий компетентлиги яхши шакллангани ёки аксинча эканини билдиради. Ҳар қачон суд нутқи номи остида тадқиқот олиб бориш мақсадга мувофикдир.

Бобнинг иккинчи фасли «Судланувчиларнинг психологик портрети» деб номланган.

Судланувчиларнинг нутқи «ишни очиш»да асосий манбадир. Уларнинг психологик портретини муайян мезонда шакллантиришда, инсонпарварлик руҳида ва миллий менталитетимизга хос бўлган қонунлар¹⁹ дастуриламал вазифасини ўтайди. Уларда келтирилган моддаларнинг ҳар биридаги аниқлик ва қатъийлик хусусиятлари суд мажлисида фақатгина ҳақиқат ва адолат тантанаси учун хизмат қилади.

Маълумки, психолингвистиканинг тадқиқ объекти нутқий фаолият жараёни, нутқ бирликларидир. Психолингвистика маълум бир шароитда маълум бир ахборотни нутқ бирликлари воситасида тингловчига етказишни, бу нутқ парчасида сўзловчи руҳиятидаги ўзгаришларнинг акс этишини, унинг тингловчига таъсири масалаларини ўрганади²⁰. Психолингвистиканинг айни шу изоҳига монанд тадқиқотда:

а) маълум бир шароит – суд мажлиси (муҳокамаси), суд мажлиси зали;

б) маълум бир ахборот – судланувчининг нутқи (кўрсатувлари, сўнги эътирози, охирги сўзи);

в) нутқ бирликлари воситасида тингловчи(лар)га ахборот етказиш, унинг тингловчига таъсири – судланувчи нутқининг тарафлар ва суд мажлисининг бошқа иштирокчиларига таъсири;

г) нутқ парчасида сўзловчи руҳиятидаги ўзгаришларнинг акс этиши – судланувчиларнинг нутқида паралингвистик воситалар (эмоционал ҳолатлар)нинг ўзига хос намоён бўлиши, нутқиға таъсир этувчи объектив ва субъектив омилларга доир қарашлар баён этилган.

Психологик портрет судланувчиларнинг суд мажлисидаги иштироки, фикр ифодалаш манераси, кўрсатувлари ва эмоционал ҳолатларини психолингвистик тадқиқ этиш ва уларни янада яхшироқ тушуниш – англашга асос бўлади.

¹⁷ Қаранг: Мўйдинов Қ. Юқоридаги манба. – 140 б.

¹⁸ Нутқий ҳазм атамаси остида мулоқот жараёнида иштирокчилар бир-бирларининг нутқий ифодаларини (вербал ва новербал нутқларини) тўғри, аниқ ва осон тушунишларини ифодалаймиз.

¹⁹ Қаранг: O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. – Т.: O‘zbekiston, 2018. – 75 б.; Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодекси. – Т.: Адолат, 2018. – 528 б.; Ўзбекистон Республикасининг Жиноят-процессуал кодекси. – Т.: Адолат, 2018. – 848 б.

²⁰ Алпанова Ш.Х. Нутқий фаолият жараёнидаги руҳий ҳолатларнинг ўзбек тилининг турли сатҳ бирликлари воситасида акс этиши: Филол. ф. б. ф. доктори ...дисс. – 156 б.

Судланувчи қиёфасида ким бўлишидан қатъи назар, энг аввало, инсон, қолаверса, фуқародир. Судланувчи(лар) жамиятдаги социал мавқеи жиҳатидан, эҳтимол, оддийгина ишчи, деҳқон, ҳайдовчи, сотувчи; зиёли шахс – ўқитувчи, шифокор, тадбиркор ёки мансабдор ва бошқалар бўлиши мумкин. Бу каби тавсифлар жуда аҳамиятли. Боиси, судланувчиларнинг нутқи уларнинг жинси, дунёқараши, социал келиб чиқиши, савиясига бевосита боғлиқ. Бунда профайлинг методидан фойдаланиш самаралидир. У шахсни кузатиш, психологик баҳолаш, хулқидаги ўзгаришларни нутқи ва эмоционал хатти-ҳаракатлари ва ҳолатлари асосида таҳлил қилиш каби бир неча психологик усулларни қўллаб, аввалдан башорат қилиш имконини берадиган шахс профилини яратиш усулидир. Ушбу метод асосчилари психолог олимлар П.Экман, В.Фризен, М.Сукерман ва В.Де.Пауло ҳисобланади²¹.

Бундан ташқари психологик диагноз ҳам борки,– («diagnosis» грекча аниқлаш, билиш деган маъноларни англатади) у шахс индивидуал-психологик хусусиятларининг айни вақтдаги (судланувчиларнинг суд мажлисидаги – Х.И.) ҳолатига баҳо бериш, яъни прогноз қилишга қаратилган психологик фаолиятнинг сўнгги натижасидир²².

Суд мажлисида судланувчи сифатида иштирок этувчи шахс(лар)ни албатта айбдор, салбий сифатларга эга шахс ҳамда жиноятчи(лар) тарзида баҳолаш тўғри бўлмайди. Уларнинг нутқини тадқиқ этиш ҳамда тўғри ва асосли хулосаларни жамлаш учун психологик портретни тўғри шакллантириш, бунда, аввало, қонунларга таяниш, қолаверса, психодиагностика ва профайлинг методларидан фойдаланиш самаралидир.

Бобнинг учинчи фасли «Судланувчилар нутқида паралингвистик воситалар» деб номланган.

Паралингвистик воситалар сирасида имо-ишора ва мимикаларнинг нутқий вазият билан узвий боғлиқ ҳолда унинг экспрессив стилистик оттенкасини кучайтириш учун хизмат қилиши, тамоман бошқа ифода йўсинида бориши ҳақидаги фикрлар бугун нейрофизиологлар, физиогномиклар, психологлар ва тилшуносларнинг бирдек қизиқиши ва тадқиқотлари²³ сабаб изоҳланиб, янги тушунча ва маънолар билан бойиб бормоқда. Паралингвистик воситалар сўзловчининг рост ёки ёлғон сўзлаётгани ҳақида рўй-рост изоҳ бериб туради.

Маълумки, инсоннинг юзи у ҳақидаги энг биринчи маълумот ва таассуротни берувчи аъзодир. Физиогномикларнинг фикрича, юз инсон жисмоний қиёфасининг муҳим тавсифловчисидир, юз мушакларининг қисқариши ундаги ифодани ўзгартиради ва инсоннинг ҳолати ҳақида хабар беради. Яхши ўрганилган 7 та ҳиссиётнинг қуйидаги юз ифодаларини судланувчиларнинг суд мажлисидаги иштироқи вақтида, хусусан, улар нутқ сўзлаган вақтда кузатиш ҳақиқатнинг қарор топишида ғоят муҳимдир:

²¹ Қаранг: Махсудова М. Мулоқот психологияси. Ўқув қўлланма. – Т.: Турон-Иқбол, 2006. – 117 б.

²² Jalilova S.X., G'ayibova N.A. Umumiy psixodiagnostika. – Т.: Fan va texnologiya. 2018. – Б. 7.

²³ Қаранг: Нурмонов А. Танланган асарлар. Уч жилдлик. – Т.: Академнашр, 2012. 1-жилд. – 416 б.; Махсудова М. Мулоқот психологияси. Ўқув қўлланма. – Т.: Турон-Иқбол, 2006. – 117 б.; Саидхонов М. Алоқа-аралашув ва имо-ишоралар. – Т.: Фан. 2008. – 83 б.; Аллан Пиз. Тана тили. – Т.: Ғофур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа уйи, 2016. – 195 б.; Юнусов Қ., Саттибаев И. Танамиз тилга кирганда. – Т.: Истиклол нури, 2016. – 152 б.; Аввалбоева Д. Имо-ишора тили. – Т., 2016. . – 160 б.

1) жаҳл (ғазаб); 2) хафалик (тушкунлик); 3) қўрқув (хавотир); 4) ҳайрат (хайрон бўлиш); 5) жирканиш, менсимаслик (кибр); 6) уялиш (ўзини айбдор ҳис қилиш); 7) хурсандчилик (мамнуният)²⁴. Ушбу ифодалардан дастлабки олтитаси стресс (агрессия) ҳолатининг юздаги кўринишлари экани, еттинчиси эса хушқайфият билан боғлиқлиги кўринадди. Шунга кўра уларни икки гуруҳга ажратилди ҳамда суд мажлиси баённомаси матнидан келтирилган нутқ кўринишлари билан далилланди.

I. Стресс (агрессия) ҳолатининг юздаги ифодалари (1-6).

II. Хурсандлик ҳолатининг юздаги ифодалари (7).

I. Стресс (агрессия) ҳолатининг юздаги ифодалари. Судланувчиларнинг юз ифодаларини кузатиш баробарида ушбу гуруҳ ифодаларини улар учун одатий кўринишлар сифатида баҳолашимиз мумкин, яъни тақдири (маълум маънода) процесс якунида суд ҳукмига боғлиқ ҳолда, айбдор ёки айбсиз деб топилиши гумон бўлган судланувчи хотиржам ва хушқайфиятда бўла олмайди.

II. Хурсандлик ҳолатининг юздаги ифодалари. Бу ифода судланувчиларда суд мажлиси давомида деярли кузатилмайди. Лекин суд ҳайъати томонидан оқлов ҳукми чиқарилган ва ҳукмнинг қарор қисми ўқиб эшиттирилган пайт бундан мустасно.

Суд мажлисида судланувчиларнинг нутқи уларнинг ахлоқий жиҳатларига кўра икки гуруҳга ажратилди:

I. Биринчи марта жиноят содир этган, айбини тан олишга тайёр ва қилган ишидан пушаймон бўлган судланувчилар нутқи. Ушбу гуруҳ вакилларининг аксарияти вояга етмаганлар эканлиги кузатилди. Уларнинг нутқ ижросида хафалик (тушкунлик), қўрқув (хавотир), ҳайрат (хайрон бўлиш), уялиш (ўзини айбдор ҳис қилиш) каби юз ифодалари яққол намоён бўлади.

II. Такроран ёки давомли жиноят содир этувчи, социал хулқи норасо бўлган судланувчилар нутқи. Ушбу судланувчиларнинг мазкур айбловдан аввал ҳам жиноят иши содир этиб, судлангани (жазо ўтагани, ахлоқ тузатиш ишларига жалб қилингани, жазони қаттиқ тартибли колонияларда ўтаганлиги, ўта хавфли рецидивист экани), умуман олганда, ушбу айблов дастлабкиси эмаслиги сабабли аксарият ҳолларда уларда ўзига ишонч, агрессив мулоқот, менсимаслик, ғазаб, кинояли табассум кузатилади. Ушбу гуруҳ судланувчиларида юқорида таъкидланган юз ифодаларининг жаҳл (ғазаб), жирканиш, менсимаслик (кибр) каби кўринишлари яққол намоён бўлади. Аксарият биринчи гуруҳ судланувчилари эмоционал ҳолатларининг негизида орият, андиша, иккинчи гуруҳ судланувчиларида эса, кўрслик, ғазаб ва нафрат туйғулари акс этиб туради. Икки гуруҳ асосида билдирилган фикрларимиз, асосан, эркак судланувчиларнинг нутқи билан боғлиқ жиҳатларни изоҳлайди.

Суд мажлисида судланувчилар нутқининг юзага чиқишида макон, замон, вазият, социал роль каби қатор омиллар, албатта, психологик жиҳатдан таъсир кўрсатади. Шунга кўра икки гуруҳни фарқлаш тўғрисида:

I. Судланувчилар нутқига таъсир этувчи объектив омиллар: 1. Суд ҳайъати. 2. Суд биноси. 3. Суд мажлиси зали.

²⁴ Юнусов Қ., Саттибаев И. Юқоридаги манба. – Б. 33.

II. Судланувчилар нутқига таъсир этувчи субъектив омиллар: 1. Шахсий манфаат. 2. Яқин қариндошлар (ота-она). 3. Кулайлик ва нокулайлик ҳолати.

Биринчи гуруҳ (биринчи марта жиноят содир этган, айбини тан олишга тайёр ва қилган ишидан пушаймон бўлган) судланувчилар нутқига объектив ва субъектив омилларнинг барчаси ўз таъсирини кўрсатиши кузатилди. Иккинчи гуруҳ (такроран ёки давомли жиноят содир этувчи, ижтимоий хулқи норасо бўлган) судланувчилар нутқига шахсий манфаат – субъектив омилнинг кучли таъсири кузатилди ҳамда ҳукм матнидан келтирилган нутқ кўринишлари билан далилланди.

Диссертациянинг учинчи боби «**Суд нутқининг социолингвистик ва психолингвистик тадқиқи**» деб номланган.

Бобнинг биринчи фасли «Суд нутқининг социолингвистик таҳлили» деб номланади. Маълумки, социолингвистика нутқ билан шуғулланади ва у учун нутқ шароити муҳимдир. Нутқнинг социолингвистик жиҳатларига доир қимматли қарашлар Ш.Искандарова, С.Мўминов, М.Сулаймонов, Қ.Расулов, М.Қурбонова, Л.Раупова, Х.Йўлдашевлар²⁵нинг тадқиқотларида кўринади.

Ўзбек тилшунослигида суд нутқининг социолингвистик жиҳатлари ҳозирга қадар махсус ўрганилмаган. Суд мажлисидаги нутқий бирликларнинг социал хосланишини шахс-нутқ кесишмасида текшириш муҳим аҳамият касб этади.

Социал хосланишнинг белгилари субъектда уч ўринда намоён бўлади:

1. Ташқи кўринишнинг социал хосланиши. 2. Хатти-ҳаракатнинг социал хосланиши. 3. Нутқнинг социал хосланиши.

Ушбу белгилар шахснинг маълум социал вазифа бажариш вақтида яққол кўринади. Суд мажлисини иштирокчиларда мазкур уч белги ёрқин кузатиладиган мунозара майдони сифатида баҳолаш мумкин. Ушбу уч гуруҳ белгилари муҳокамада қатнашувчи ҳар бир иштирокчида тенг кузатилади дея олмаймиз. Раислик қилувчи – судья, давлат айбловчиси – прокурор, ҳимоячи – адвокатда социал хосланганлик белгилари тўлиқ намоён бўлади, қолган иштирокчиларда эса 2-3-гуруҳ белгилари кузатилади.

Социолингвистиканинг мақсад ва вазифалари сирасида нутқий бирликларнинг социал омиллар таъсирида хосланганлиги (учинчи гуруҳ) масаласи асосий ўринни эгаллайди. Бунда мулоқотнинг бошланиши, давом этиши ҳамда якунига қадар қўлланилувчи мурожаат шакллари борки, улар нутқнинг социал хосланганлиги белгиларини ўзига хос тарзда намоён этади.

Мурожаат шакллари ўзининг услубий вазифасига кўра мулоқот оҳанги, алоқа-аралашувнинг функционал соҳасини ифодалайди. Мурожаат

²⁵ Қаранг: Искандарова Ш. Ўзбек нутқ одатининг мулоқот шакллари: Филол.фан.номз. ...дисс. – Самарқанд, 1993. – 141 б.; Мўминов С.М. Ўзбек мулоқот хулқининг социал-лисоний хусусиятлари: Филол. фан. докт. ...дисс. – Т., 2000. – 235 б.; Сулаймонов М. Ўзбек тилидаги дастхатларнинг социолингвистик тадқиқи: Филол. фан. номз. ...дисс. – Т., 2009. – 126 б.; Расулов Қ. Ўзбек мулоқот хулқининг функционал хосланиши: Филол. фан. номз. ...дисс. – Т., 2008. – 122 б.; Қурбонова М.А. Ўзбек болалар нутқи лексикасининг социопсихолингвистик тадқиқи: Филол. фан. ном. ...дисс. автореф. – Т.: ЎзДЖТУ, 2009. – 25 б.; Раупова Л. Диалогик дискурсадаги полипредикатив бирликларнинг социопрагматик тадқиқи: Филол.фан. докт. ...дисс. – Т., 2012. – 220 б.; Йўлдашева Х. Ўзбек тарихий романларининг социолингвистик тадқиқи: Филол. фан. б. фалсафа докт. (PhD) ...дисс. – Т., 2017. – 139 б.

бошланишида кўринган мурожаат шакли кейинги мулоқот учун хос бўлган маромни белгилайди. Мурожаатда аксар ҳолларда адресатнинг касби, хизмат юзасидан жамоа орасида тутган ўрни, ёши ва жинси каби белгилар кўринади²⁶. Ушбу фикрлардан мурожаат шакллари ифодаляйдиган бир неча муҳим жиҳатлар англашилади, хусусан, мурожаат шакллари:

1.Социал вазифага оидлик. 2.Муайян услубга хослик. 3.Шахснинг номинациясини ифодаляди ва суд мажлисидаги нутқ кўринишларини процессга хосляди.

Суд мажлисидаги мулоқотга киришувчиларнинг (уларнинг жинси, ёшидан қатъи назар) бир-бирларига муайян (қонунда белгилаб қўйилган) вокатив сўзлар билан қилажак мурожаати юқоридаги социал вазифага оидликни, муайян услубга хосликни, шахснинг номинациясини ифодаляди. Жиноят-процессуал кодексининг 231-моддасида санаб ўтилган суд таркиби: *раислик қилувчи, давлат айбловчиси, жамоат айбловчиси, ҳимоячи, жамоат ҳимоячиси ва уларнинг вакиллари, суд мажлисининг котиби, эксперт, мутахассис, таржимон* ҳамда *халқ маслаҳатчилари* каби иштирокчилар суд мажлисида шундай қўлланади ва мурожаат бирликлари ҳисобланади. Бундан ташқари, суд нутқида *суд ҳайъати, суд* ҳамда *суд мажлиси иштирокчилари* сўзлари ҳам мурожаат шакли сифатида қўлланади. «*Давлат айбловчиси К.Комиловнинг музокараси: – Ҳурматли суд ҳайъати ва суд мажлиси иштирокчилари! Ўзбекистон Республикаси ЖК 223-моддаси 2-қисмининг «б» банди, 246-моддасининг 2-қисми билан ...»* (суд ҳукми матнидан).

Суд мажлисидаги мурожаатларда социал мансублик; суҳбатдошларнинг таниш-нотанишлиги; мулоқотчиларнинг ёши; уларнинг жинси; яшаш жойи; мулоқотчиларнинг характери каби омиллар аҳамиятли бўлмайди.

Тил бирликларида социал хосланишнинг икки кўриниши фарқланади: 1.Номлашнинг социал хосланганлиги. 2.Қўлланишнинг социал хосланганлиги²⁷. Суд мажлисига хос социал лексика – социумни аташ-номлаш ва унинг хусусиятларини ифодалаш учун хизмат қилади. Жиноят-процессуал кодексининг 429-моддасида санаб ўтилган *суд мажлисининг котиби, давлат айбловчиси, жамоат айбловчиси, судланувчи, ҳимоячи, жамоат ҳимоячиси, жабрланувчи, фуқаровий даъвогар, фуқаровий жавобгар уларнинг вакиллари, таржимон, гувоҳлар, экспертлар ва мутахассислар* социал хосланган лексика (номлар)ни ифодаляди. Суд мажлисига хос социал нутқ – социал мавқе вакиллариининг нутқий характерини кўрсатиш учун хизмат қилади. Хусусан, суд мажлисида:

1.Раислик қилувчи – судья нутқида: «*айбдор деб топилсин*», «*жазо чораси қўллансин*», «*озодликдан маҳрум этилсин*», «*айбсиз деб топилсин*», «*суд залидан озод этилсин*» ва ш.к.

2.Давлат айбловчиси – прокурор нутқида: «*жазо тайинлашингизни сўрайман*», «*қайта малакалаш лозим*» ва ш.к.

²⁶ Искандарова Ш. Юқоридаги манба. – Б. 65.

²⁷ Қаранг: Йўлдашева Х. Юқоридаги манба. – 139 б.

3. Ҳимоячи – адвокат нутқида: «*Ҳурматли судья ва халқ маслаҳатчилари!*», «*айби йўқ деб ҳисоблайман*», «*оқлов ҳукми чиқариб, суд залидан озод қилишингизни сўрайман*» ва ш.к.

4. Судланувчилар нутқида (кўрсатуви, охирги сўзи, сўнгги эътирозиди): «*мени кечиринглар*», «*қилган ишимдан пушаймонман*», «*ота-онамнинг юзига қандай қарайман*», «*бир марта имкон беринглар*» «*суддан кечирिशини сўрайман*», «*енгиллик беришингизни сўрайман*» ва шу каби ифодаларнинг қўлланилишини социал хосланган нутқ сифатида баҳолашимиз тўғридир.

Учинчи бобнинг иккинчи фасли «Суд мажлисида нутқий хосланишнинг социал омиллари» деб номланади.

Ҳар қайси социал гуруҳнинг ўз лингвистик белгисига кўра фарқланиши, унинг социал сабабларини ўрганиш муҳим аҳамиятга эга²⁸. Ҳар бир социал тоифа вакилларида тил имкониятларининг маълум жиҳатлари доирасида сўз танлаш ва ўзига хос нутқий ифода усуллари кутилади. Шу маънода, суд мажлиси (муҳокамаси)да раислик қилувчи – судья, давлат айбловчиси – прокурор, ҳимоячи – адвокатларнинг нутқида хос ёки хос бўлмаган айрим тил бирликларининг фарқланишига қатор омиллар асос бўлади. Масалан,

1. Раислик қилувчи – судья нутқида хос – *адабий тил меъёрларига қатъий амал қилиш; расмий услубга хос нутқ; буюриш актининг кучлилиги; қатъий оҳанг; қонун тарғиботи* ва ш.к. Нутқида хос эмас – *тилнинг эмоционал-экспрессив элементларидан фойдаланиш; тилнинг тасвирий ифодалари; перифразалар, фразеологизмларни қўллаш* ва ш.к.

2. Давлат айбловчиси – прокурор нутқида хос – *адабий тил меъёрларига қатъий амал қилиш; юридик тилнинг барча қонун-қоидаларига риоя қилиниши; расмий услубга хос нутқ; нутқнинг аниқ, тўғри, раван ва тузилиши* ва ш.к. Нутқида хос эмас – *юридик атамалар қалайшириб ташиланган нутқ*²⁹; *тилнинг эмоционал-экспрессив элементларидан фойдаланиш; тилнинг тасвирий ифодалари: перифразалар, фразеологизмларни қўллаш* ва ш.к.

3. Ҳимоячи – адвокат нутқида хос – *адабий тил меъёрларига қатъий амал қилиш; расмий услуб доирасидаги нутқ; нутқнинг инсонпарварлик тамойилларига тўла мос келиши; судланувчининг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатлари ҳимоячиси сифатидаги нутқ; судланувчининг психологик портретига ҳамоҳанг нутқ* ва ш.к. Нутқида хос эмас – *архаизм ва истаризмлар, жаргон, варвар-вульгар сўзларнинг ишлатилиши* ва ш.к.

Ушбу социал тоифалар суд мажлисида социал мавқеига хос бўлган нутқий кўриниш талаблари доирасида ҳамда хос бўлмаган нутқий кўриниш сифатларини тарк этган ҳолда мулоқотга киришиши, уларнинг социал мақомини намоеън этади.

Учинчи бобнинг учинчи фасли «Ҳукм матнининг психолингвистик таҳлили» деб номланган.

Бугун матнларни психолингвистик жиҳатдан тадқиқ этишга қаратилган изланишларнинг негизида матнни тушуниш (идрок этиш) туришини ҳисобга

²⁸ Нурмонов А. Тилшуносликнинг социология билан муносабати // Танланган асарлар. 1-жилд. – Т.: Академнашр, 2012. – Б. 136.

²⁹ Мирҳамидов М. Ҳасанов С. Юридик тил ва ҳуқуқшунос нутқи. – Т.: Университет, 2004. – Б. 122.

олсак, иш ҳужжати – ҳукм матнининг ҳам ўзига хос жиҳатларини ёритиш имконияти кўринади. Психолингвистик таҳлилларда матннинг икки гуруҳини фарқлаш тўғридир:

1. Бадиий асар матни. 2. Иш ҳужжати (ҳукм) матни.

Бадиийликдан ҳоли бўлган матнларнинг психолингвистик таҳлили давлатнинг бошқарув мақоми, жамиятнинг ҳуқуқий савияси ҳақида ёрқин тасаввур уйғотади. Хусусан, суд ҳукми матнида бадиий матнларда бўлгани каби муаллиф – суд ҳайъати (судья)га хос ҳеч қандай психологик ҳолатлар (дунёқараш, руҳий кечинмалар, ментал хусусиятлар) сезилмайди. Ҳукм матнида иштирокчи («образ»)ларнинг руҳий ҳолатлари изоҳланмайди, бунга зарурат ҳам бўлмайди, матндаги воқелик ҳақида иккинчи тасаввур (вариант) асло бўлмайди.

Ҳукм матнининг шаклий-мазмуний қурилишини ҳисобга олиб, унинг психолингвистик таҳлилида икки йўналишни белгилашимиз тўғридир:

- 1) ҳукм матнини шакллантирувчи экстралингвистик омилларни аниқлаш;
- 2) ҳукм матнининг тушунилиши.

Матнда шакл ва мазмун диалектикаси мавжуд экан, психолингвистик таҳлилда бевосита шаклий қурилишга эътибор ва изоҳ бериш унинг мазмуний қурилишини асосли баҳолай олишга кўмаклашади ва тушуниш (идрок этиш)ни осонлаштиради. Тил бирликлари ортида яширинган психологик омилларни матннинг лингвистик (экстралингвистик) хусусиятлари билан уйғунликда ўрганиш психолингвистиканинг вазифаларидан биридир³⁰.

Диссертация юзасидан умумий хулоса шуки, суд лингвистикасини антропоцентрик жиҳатдан тадқиқ этиш бўйича хулосалар амалий фаолиятда давлат ва жамият манфаатларини бирдек ҳимоя қилиш, судланувчи қиёфасида инсонни тушуниш, шахс сифатида ҳуқуқий савиясини ошириш, унинг ҳаётий-қонуний мезонларини бир тартибга солиш, тафаккур ва тилининг муштараклиги асосида социал мавқега муносиб ҳолда тўғри ўйлаш ва тўғри сўзлашга йўналтириш, суд процессида адолат тантанасига эришишга хизмат қилади. Суд лингвистикасини алоҳида соҳа сифатида ривожлантириш юридик фаолиятда нутқий компетентликка эришиш, нутқнинг тушунарли бўлиши, мантиқийлиги, унинг юридик тил талаблари даражасида идрок этилишига асос бўлади.

ХУЛОСА

1. Қонун ҳужжатларини иш ҳужжатларидан фарқлаш зарур, улар турли соҳаларда ҳар хил вазифаларни бажарганлиги сабабли мантиқан ва шаклан ягона андозалар асосида яратилса-да, ўзига хос хусусиятлари, ўхшаш ва фарқли жиҳатларига эга. Хусусан, қонун ҳужжатлари суд фаолиятини умумий ҳолда ташкил этувчи ҳамда тартибга солувчи асос саналса, иш ҳужжатлари улар асосида ташкил этилган фаолиятларни амалга оширишда асосий ёзма нутқ – матн шакллари саналади.

³⁰ Алпанова Ш. Ўзбек тилида руҳий ҳолатнинг акс этиши. – Т.: Академнашр, 2019. – Б.33.

2. Иш ҳужжати – ҳукми матн категориясида таҳлилга тортиш қатор қимматли ва ўзига хос жиҳатларни намоён қилади. Ҳукм матни мазмуни ва ифода мақсади, ахборотнинг характери ва уни ифодалашдан кўзланган мақсадига кўра – муҳокама матни; нутқнинг функционал услубий моҳиятига кўра – расмий матн; асосий мақсад-моҳиятида коммуникатив вазифа етакчилиқ қилганлиги сабабли – нобадий матнлар сирасига киради.

3. Суд мажлиси иштирокчилари нутқини психолингвистик тадқиқ этишнинг аҳамияти умумий процессда психологик жиҳатдан бевосита кузатилмаётган воқеа-ҳодиса, факт ва ҳолатлар ҳақида ишда қатнашаётган шахслар билан мулоқотга киришиш (нутқини эшитиш, идрок этиш) орқалигина билиб олиш, баҳолаш мумкинлиги ҳамда шу асосда одилона ҳукм чиқарилишида кўринади.

4. Судланувчиларнинг нутқи жинси, дунёқараши, социал келиб чиқиши, савиясига бевосита боғлиқ. Бу эса тилга ёндош паралингвистик воситаларнинг ифодаланишида кўринади. Ушбу жиҳатларнинг ўринли баҳоланиши суд мажлисида судловни амалга оширишда шаффофликка эришилишида асосий омил бўлади.

5. Суд мажлисида судланувчилар нутқининг юзага чиқишида макон, замон, вазият, социал роль каби қатор омиллар, албатта, психологик жиҳатдан таъсир кўрсатади. Шунга кўра судланувчилар нутқининг ифодаланишига таъсир этувчи объектив ва субъектив омилларни фарқлаш ва тўғри баҳолаш ҳақиқатнинг юзага чиқишига асос бўлади.

6. Судланувчиларнинг суд мажлисидаги иштироки, фикр ифодалаш манераси, вербал нутқларини паралингвистик воситалар (эмоционал ҳолатлар) уйғунлигида кузатиш, психолингвистик таҳлилларнинг тўлақонли бўлишига асос бўлади. Суд мажлиси бевосита жонли мулоқотга асосланар экан, судланувчиларнинг ўзи ва сўзи ишни очишда асосий манбага айланади. Судланувчиларнинг нутқини психолингвистик тадқиқ объекти сифатида кузатиш, унинг замирида инсонни тўлақонли тушунишдир.

7. Суд жараёни ўзига хос бир мунозара майдони бўлиб, унда умуминсоний ахлоқ меъёрларига мос равишда давлат ва жамият, айти пайтда, айбланувчи ва жабрланувчи манфаати ҳимоя қилинади, адолат ва ҳақиқат тушунчаларининг ҳукмрон бўлиши талаб этилади.

8. Социал хосланишда шахснинг нутқи маълум доирага хосланган тил бирликларидан фойдаланилганлиги, ўз мақоми доирасида чегараланганлиги асосий жиҳатлар саналади. Раислик қилувчи – судья, давлат айбловчиси – прокурор, ҳимоячи – адвокат ҳамда судланувчилар нутқининг социал ролига мувофиқ хосланишини кузатиш қимматли далиллар тўплашга асос бўлади.

9. Матн таҳлилида психолингвистик ёндашувлар (тажриба усуллари) матнлардан фойдаланиш инсоннинг матнга алоқадор психик фаолиятини очиш билан бирга унинг ўзига хос хусусиятларини янада ойдинлаштиришга кўмаклашади. Суд ҳукмини расмий услубга хос матн қаторида психолингвистик жиҳатдан таҳлилга тортиш, уни суд мажлисидаги жонли мулоқотнинг ёзма тавсифи деб қабул қилиш таҳлилларнинг тўғри бўлишига асос бўлади. Ҳукм матнининг ўзига хослигини ҳисобга олиб, унинг

психолінгвістiк тахлилида хукм матнини шакллантирувчи екстралінгвістiк омилларни аниқлаш ҳамда хукм матнининг тушунилиши каби икки йўналишни тадқиқ этиш мақсадга мувофиқдир.

10. Бадийликдан ҳоли бўлган матнларнинг психолінгвістiк тахлили давлатнинг бошқарув мақоми, жамиятнинг ҳуқуқий савияси ҳақида ёрқин тасаввур уйғотади. Иш ҳужжати – хукм матнини ёзишда бадий матнларда бўлгани каби муаллиф – суд ҳайъатига хос ҳеч қандай психологик ҳолатлар (дунёқараш, руҳий кечинмалар, ментал хусусиятлар) акс этмайди.

11. Суд мажлисида муҳокама қилиш даражасига етиб келган ишлар – турли жиноят ёхуд қонунбузарликка сабабларнинг негизда ижтимоий муносабатларнинг бузилиши, хусусан, комуникантлар ўртасида бир-бирини тушунмаслик, юзага келган тушунмовчиликларни ҳал этишда ўринли ва керакли нутқдан фойдалана билмаслик, мулоқот жараёнларининг тўғри ташкил этилмаганлиги, сўзловчининг бирор фикрни тингловчига тўғри етказиб бера олмаслиги, мулоқотда суҳбатдошлар бир бирининг тафаккур даражаси, руҳияти ва дунёқарашига эътибор қаратмаслиги, ҳуқуқий билимларнинг етарли даражада эмаслиги туради.

**SCIENTIFIC COUNCIL AWARDING DOCTOR
OF PHILOSOPHY (PhD) SCIENTIFIC DEGREE
PhD.03/30.12.2019.Fil.60.02 AT ANDIJAN STATE UNIVERSITY**

ANDIJAN STATE UNIVERSITY

ISMOILOV KHURMATILLO TULKINJON UGLI

**SOCIOLINGUISTIC AND PSYCHOLINGUISTIC
ASPECTS OF FORENSIC LINGUISTICS
(On the example of the court hearing on criminal cases)**

10.00.01 – Uzbek language

**DISSERTATION ABSTRACT FOR THE DOCTOR OF PHILOSOPHY SCIENTIFIC
DEGREE (PhD) IN PHILOLOGICAL SCIENCES**

Andijan – 2021

The theme of PhD dissertation is registered by Supreme Attestation Commission under the Ministers of the Republic of Uzbekistan under the number B2020.4.PhD/Fil449.

Dissertation has been prepared at Andijan state university.

Abstract of the dissertation is posted in three (Uzbek, English, Russian(resume)) languages on the website of Andijan state university www.adu.uz and «ZiyoNET» information and educational portal (www.ziynet.uz).

Scientific advisor: **Nabieva Dilora Abduhamidovna**
Doctor of Science in Philology, Professor

Official opponents: **Mirzohidova Muyassar Inamjanovna**
Doctor of Science in Philology, Professor

Iskandarova Sharifa Madalievna
Doctor of Science in Philology, Professor

Leading organization: **Namangan State University**

The defence of the dissertation will take place on «8» «may» 2020 at «10⁰⁰» at a meeting of the Scientific Council PhD.03/30.12.2019.Fil.60.02 awarding scientific degrees at Andijan State University (Address: 129 University street, Andijan, 170100, Tel: 0(374) 223 88 14; Fax: 0(374) 223 88 30; e-mail: agsu_info@edu.uz)

The dissertation is available at the Information Resource Center of Andijan State University (registered number 900). (Address: 129 University street, Andijan, 170100, Tel: 0(374) 223 88 14;

The abstract of the dissertation was distributed on «27» «april» 2021

(Protocol at the registered № _____ on « _____ » _____ 2021).

Shakhobiddinova Sh.Kh.
Chairman of the Scientific Council awarding scientific degrees, Doctor of Science in Philology, Professor

Usmanov F.F.
Secretary of the Scientific Council awarding scientific degrees, Doctor of Philosophy in Philology

Umarchodjaev M.I.
Chairman of the Scientific Seminar at the Scientific Council awarding scientific degrees, Doctor of Science in Philology, Professor

INTRODUCTION (doctor of philosophy (PhD) thesis annotation)

Topicality and necessity of the dissertation theme. In the process of globalization in world linguistics, the main focus is on the functionality of language, which leads to an increase in the study of the process of communication in the intersection of person-speech with space, time, situation, in general, extralinguistic and paralinguistic means. Such social influence of language, in turn, raises problems in the study of forensic speech, and in this regard, the coverage of the sociological and psychological aspects of forensic linguistics on the basis of an anthropocentric approach plays an important role in transparency of court processes and assurance of justice.

Equal protection of the interests of the state and society in the study of forensic linguistics in the world community with the strengthening of ties between the peoples of the world to understand a person in the guise of a defendant, to regulate his living standards, to raise his legal level, to think correctly on the basis of common thinking and language and focusing on proper speech, research on how to achieve truth-seeking in litigation is being implemented at a priority level. Special attention is paid to covering the sociolinguistic and psycholinguistic aspects of court speech in this regard and studying the law and business documents from an anthropocentric perspective, research aimed at studying additional factors in the direct observation of the speech of court participants.

In our country, particularly in the process of building a new Uzbekistan, comprehensive measures are being taken to further develop the Uzbek language and improve language policy. The Strategy of Actions for 2017-2021 on five priority areas of development of the Republic of Uzbekistan identifies **«Ensuring real independence of the judiciary, enhancing the prestige of the court, democratization and improvement of the judicial system»**³¹ as one of the urgent tasks. This, in turn, requires research on the comprehensive development of the judiciary, and sets important tasks not only for lawyers, but also for linguists and the development of forensic linguistics as a separate field, the achievement of speech competence in legal activity, the expansion of research to ensure clearness and fluency of speech in accordance with the requirements of legal language.

This dissertation work will serve to implement the tasks set out in the Resolution of the President of the Republic of Uzbekistan No. PD – 4794 May 13, 2016 «On the establishment of the Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoi», Decree No. PF – 4947 of February 7, 2017 «On the Strategy of Actions for the further development of the Republic of Uzbekistan», Decree No. PF-5850 of October 21, 2019 «On measures to radically increase the prestige and status of the Uzbek language as the state language», Resolution No. PQ – 2789 of February 17, 2017 «On measures to further improve the activities

---

³¹ See: Мирзиёев Ш. Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш – юрт тараққиёти ва халқ фаровонлигининг гарови. – Тошкент: Ўзбекистон, 2017. – 47 б.; Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида»ги ПФ-4947-сон фармони. – Т.: Адолат, 2017. – 112 б.; О‘zbekiston Respublikasining «Sudyalar oliy kengashi to‘g‘risida»gi O‘RQ – 427-sonli Qonuni // O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to‘plami. – Toshkent, 2017-yil, 10 aprel. – №14.

of the Academy of Sciences, the organization, management and funding of research», Resolution by the Cabinet of Ministers of December 12, 2019 No 984 «On approval of the Regulations on the Department of State Language Development» as well as the tasks set out in other regulations related to this activity to a certain extent.

Dependence of the research on the priorities of the development of science and technology in the country. The research was carried out in the framework of the priority direction of the development of science and technology of the Republic I. «Social, legal, economic, cultural, spiritual and educational development of an informed society and a democratic state, the development of an innovative economy».

The degree to which the problem has been studied. In world linguistics, forensic linguistics (speech) is studied as an integral part of rhetoric. In particular, paid serious attention was paid by the linguists such as A.F.Koni, I.D.Braude, E.A.Matvienko, G.Z.Apresyan, P.Sergeich, N.N.Kokhtev, B.Adambaev, G.G.Gidzatov, E.I. Kalyashina, and A. Zvoznikov³².

In Uzbekistan, the forensic speech is reflected in the scientific research of S. Inomkhodjaev, B. Urinbaev, A. Soliev, A. Aripova as a part of the general rhetoric³³. The research works by F.Bakirov, A.Saidov and G.Sarkisyants, L.M.Boyko, M.Kasymova, L.A.Karimova, Sh.N.Kochimov, G.Yo.Gulamova, O.F.Tursunova, H.Khayitov, Sh.N.Berdiyarov play an invaluable role in the development of forensic language, legal terminology, covering the issues aimed at creating a scientific-theoretical model of our national forensic language³⁴. In the investigations into court, in particular, judicial activity in criminal cases the candidate's and doctoral dissertation by Sh.N. Kuchimov serve as a valuable source³⁵. As the first research

---

³² Кони А.Ф. Искусство речи на суде // Избранные произведения. – М., 1956. – С. 93-115; Брауде И.Д. Записки адвоката. – М., 1970. – 89 с.; Матвиенко Е.А. Судебная речь. – Минск: Высшая школа, 1972. – 254 с.; Аapresyan Г.З. Ораторское искусство. – М.: МГУ, 1978. – 279 с.; Сергеич П. Искусство речи на суде. – М.: Юридическая литература, 1988. – 384 с.; Кохтев Н.Н. Основы ораторской речи. – М.: МГУ, 1992. – 240 с.; Адамбаев Б. Устное народное ораторское искусство. – Алматы, 1994. – 58 с.; Гидзатов Г.Г. Очерки по истории судебной речи. – Алматы, 1997. – 169 с.; Каляшина Е.И. Методологические основы судебного речеведения: Автореф. дисс. ...докт. филол. наук. – М., 2003. – 41 с.; Звозников А. Мечом уст моих (о речи как явлении культуры) // Юстиция Беларуси, 2003. – №4. – С. 3-8.

³³ Иномхўжаев С. Нотиклик санъати асослари. – Т.: Ўқитувчи, 1982. – Б. 17-23; Ўринбоев Б., Солиев А. Нотиклик маҳорати. – Т.: Ўқитувчи, 1984. – Б. 102; Арипова А. Нотиклик нутқининг лисоний-услубий воситалари: Филол. фан. номз. дисс. автореф. – Т., 2002; Арипова А. Нотиклик ва унинг лисоний-услубий воситалари. – Т.: ЖИДУ, 2007. – Б. 70-72.

³⁴ See: Бакиров Ф. Юридик терминлар луғати. – Т., 1959. – 118 б.; Саидов А., Саркисянц Г. Юридик тил ва ҳуқуқшунос нутқи. – Т.: Адолат, 1994. – 32 б.; Саидов А., Саидова Л., Кўчимов Ш., Қосимова М. Қонун ва тил. – Т.: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси, 1997. – 214 б.; <http://www.yurislingvistika.ukit.me>. Бойко Л.М. Законодательная техника (теория и практика): Автореф. дисс. ...канд. юрид. наук. – Т., 1984; Касимова М. Структурно-системные особенности юридической терминологии узбекского языка: Дисс. ...канд. филол. наук. – Т., 1986. – 24 с.; Кўчимов Ш.Н. Ўзбекистон Республикаси қонунларининг тили: Филол. фан. номз. ...дисс. – Т., 1995. – 115 б.; Ғуломова Г. Ўзбек юридик терминологиясининг истиқлол даври тараққиёти: Филол. фан. номз. ...дисс. – Т., 2005. – 125 б.; Турсунова О.Ф. Ўзбек давлатчилиги тарихида қўлланилган ҳуқуқий терминларнинг лисоний тадқиқи: Филол. фан. номз. ...дисс. автореф. – Т., 2007. – 26 б.; Бердияров Ш.Н. Икки палатали парламент шароитида қонунчилик техникаси (назария, методология, амалиёт): Юрид. фан. номз. ...дисс. – Т., 2009. – 142 б.; Хайитов Х. Қонун ижодкорлигида юридик лингвистиканинг ўрни ва аҳамияти: Юрид. фан. номз. ...дисс. – Т., 2011. – 218 б.

³⁵ See: Кўчимов Ш.Н. Ўзбекистон Республикаси қонунларининг тили: Филол. фан. номз. ...дисс. – Т., 1995. – 115 б.; Кўчимов Ш.Н. Ҳуқуқий нормаларни ўзбек тилида ифодалашнинг илмий-назарий муаммолари (лингво-юридик таҳлил): Филол. фан. докт. ...дисс. – Т., 2004. – 280 б.

work on Uzbek forensic linguistics, K. Muydinov has a doctoral dissertation (PhD) «Court speech lexicon of the Uzbek language», in which the lexicon of forensic speech is systematically and structurally analyzed³⁶.

The significance of the topic is evidenced by the fact that in the works done in this direction in Uzbek linguistics, court speech has not been studied from an anthropocentric point of view. In the process of writing the dissertation, the scientific investigations by the above-said and a number of other Uzbek and world scientists were taken into consideration. In contrast to the work done in this area, our study analyzes the sociolinguistic and psycholinguistic aspects of forensic linguistics.

Relation of the topic of the dissertation to the research work of the higher education institution where the dissertation is written. The dissertation has been prepared in the framework of the project on state scientific and technical programs intended for 2018-2020 «PZ – 20170926286. Development of a program for the formation of Uzbek applied forensic linguistics»

The purpose of the research is to study the sociolinguistic and psycholinguistic aspects of Uzbek court speech.

Research objectives:

the exposition of linguistic aspects of the laws regulating judicial activity in criminal cases;

to present a typological classification of the court documents related to the court session, in particular, the text of the court sentence and cover the extralinguistic aspects of it;

psycholinguistic study of defendants' speech: formation of a psychological portrait of defendants through direct participation in court hearings, identification of the place and role of paralinguistic means in defendants' speech;

social characterization of speech units in court: differentiation of social vocabulary and social speech, proof of social factors of speech adaptation on the example of the speech of the presiding judge, state accuser - prosecutor, defense counsel - attorney;

determination of extralinguistic factors that shape the text of the sentence and the place of the psycholinguistic method in its comprehension.

The object of the research is the text of the law and the working documents of Republic Uzbekistan, the speech of the presiding judge, the public prosecutor, the defense attorney, the defendants.

The subject of the research is the sociolinguistic and psycholinguistic aspects of court speech.

Research methods Methods of description, comparison, observation, profiling, psychological diagnostics, component analysis, sociolinguistic were used in the study.

The scientific novelty of the research is as follows:

the current texts of the law regulating judicial activity in criminal cases - the Criminal Code of the Republic of Uzbekistan, the Criminal Procedure Code of the Republic of Uzbekistan are analyzed lexically and semantically; the fact that the text

---

³⁶ Мўйдинов Қ. Ўзбек тилининг суд нутқи лексикаси: Филол фан. б. фалс. докт ...дисс. – Т., 2019. – 140 б.

of the court verdict is typologically included in the list of official, non-formal and discussion texts;

Psychological diagnostics and profiling methods were applied to the court with direct participation, and a psycholinguistic portrait of the defendants was formed and

the effect of objective factors on the speech of the groups such as first-time offenders and repeat offenders: the court building, the courtroom, the court panel; subjective factors: personal interest, close relatives (parents), comfort and discomfort on speech has been proven;

the sociological peculiarities of speech units in court proceedings, the difference between social speech and social lexicon, the specificity of forms of addressing are described and illustrated by the speech of a judge, prosecutor, attorney and defendants;

the role of the psycholinguistic method in the comprehension of the text of the has been extralinguistically and intralinguistically substantiated.

The practical results of the study are as follows:

in the psycholinguistic aspect, the formation of the psychological portrait of the individual in a particular communication situation, its psychological impact on him/her, the place and role of speech-related paralinguistic means, the importance of objective and subjective factors, the permanent and lasting effects of speech complications are practically proved;

in the sociolinguistic aspect, the specificity of individual speech under the influence of social status in a given communication situation, the difference between social speech and social lexicon, the specialization of forms of addressing in the process are practically explained;

conclusions based on an anthropocentric approach to forensic linguistics relying on the fact that justice is served in the trial and the truth is revealed, are substantiated, and, new scientific data and conclusions on the sociolinguistic and psycholinguistic features of the speech of the presiding judge of the criminal trial, state accuser - prosecutor, defense counsel – attorney, and the defendants have been proved.

The reliability of the research results. The reliability of the results of the study is explained by the clarity of the problem, the use of methods used in the anthropocentric paradigm, the collection and consistency of conclusions based on direct observation of the trial, the fact that the opinions are based on the laws and working documents regulating judicial activity is explained by the fact that the results obtained are approved by the authorized organizations.

Scientific and practical significance of the research results. The scientific significance of the research results lies in the fact that, for the first time, in Uzbek linguistics, the psycholinguistic and sociolinguistic aspects of the anthropocentric approach to court speech are described in it, and theoretical conclusions can be used as a scientific source in research in the fields of sociolinguistics, lexicology, text linguistics, discourse linguistics, comparative linguistics and methodology.

Practical significance of the research results is explained by the fact that theoretical generalizations and analysis in the work being an important source for «Uzbek forensic linguistics», «Speech culture», «Psycholinguistics», «Sociolinguistics», «Methodology», «Semaciology», «Lexicography» and other

fields, they can also be used in practice to improve the professional (speech) skills of the representatives of the field, in the preparation of educational literature on the psychological assessment of defendants in court.

Implementation of the research results. On the basis of the scientific results obtained through the study of the sociolinguistic and psycholinguistic aspects of forensic linguistics:

during a practical study of the communication process at the intersection of person-speech, the conclusions on the identification of features of social adaptation of speech, psycholinguistic influence on the listener, observation of paralinguistic means (emotional states) related to speech, and psychological assessment of the individual, and those on perception of the text on the basis of psycholinguistic approach to it were used in the fundamental project OT-F1-18 «Development of methods and methodology for the formation of mass linguistic culture» (2017-2020) (Reference of the Ministry of Higher and Secondary Special Education dated November 17, 2020 № 89-03 / 4794). As a result, an improved theoretical interpretation of the problems of mass forms of communication has been achieved.

scientific conclusions about psycholinguistic influence on the listener, the perception of the text on the basis of psycholinguistic approach to it were used in the preparation of programs of the State Unitary Enterprise of the National Television and Radio Company of Uzbekistan «Legal Advice» (reference No. 02-10 / 611 of March 18, 2021 by the TV and radio channel «Mahalla»). As a result of this, the psycholinguistic impact of the programs on viewers has increased, leading to a further enhancement of legal awareness among the population;

conclusions based on the psycholinguistic approach to the defendants' speeches were used in the open hearings of the Andijan Regional Criminal Court for 2018-2020 (reference of the Andijan Regional Criminal Court dated 10 November 2019 №1-1384-20 / 1007). As a result, accurate and easy comprehension of defendants' speech in court communication situations was achieved;

conclusions based on the psycholinguistic approach to the speeches of the participants of court session were used in the preparation of the script of the programs entitled «Awakening», «Legal solution», «Who is right?» on «Uzbekistan» TV and Radio Channel of the National Television and Radio Company of Uzbekistan (reference number 04.09 / 1142 of the National Television and Radio Company of Uzbekistan «Uzbekistan» dated November 18, 2020). As a result, the scientific value of the materials prepared for these broadcasts has been increased, improved, enriched with interest, vitality, and scientific evidence;

Aprobation of the research results. The results of this research were discussed at 2 international and 3 national scientific conferences.

Publication of the research results. 11 scientific works on the topic of the dissertation were published, 6 of which are the articles in scientific publications recommended by the Higher Attestation Commission under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan for publication of the main scientific results of doctoral dissertations, including 3 of them in national and 3 in foreign journals.

The structure and the volume of the dissertation. The dissertation consists of an introduction, three chapters, a conclusion, a list of references and appendices. The total volume of the dissertation is 142 pages.

THE MAIN CONTENT OF THE DISSERTATION

In the introductory part, the topicality and necessity of the research is substantiated, the aims, tasks, object and the subject of the research are explained, its relevance to the priorities of science and technology development is demonstrated, the results of the scientific novelty and practical findings are stated, scientific and practical significance of the outcomes are proven, and information about its implementation and the list of published works and the structure of the dissertation is provided.

The first chapter of the dissertation is entitled **«Linguistic study of laws and working documents regulating the activities of the judiciary»**.

In the first part of this chapter, entitled «Lexical and semantic aspects of the laws regulating judicial activity in criminal cases», lexical and semantic aspects of the text of today's laws regulating judicial activity in criminal cases - the Constitution of the Republic of Uzbekistan; Criminal Code of the Republic of Uzbekistan; Criminal Procedure Codes³⁷ of the Republic of Uzbekistan are described.

The scope of the official documents functional style is very wide. Documents expressed in a formal style play a key role in the political activity of any state. As working documents of this style: application, voucher, testimonial, resume, reference, service letters, law, resolution, decree, contract, note, memorandum (among the working documents related to the trial process: the report of the investigation, the indictment, the protocol of the court session, the verdict, the divorce settlement) can be counted.

The the official documents functional style is divided into three categories by V.D.Bondaletov, N.A.Leonova, E.N.Kushlina, S.S.Vartatova:

1. Legislative style (sobstvenno-zakonodatelny) (law, decree, charter, civil and criminal codes).

2. Different style of working documents (order, decree, application, voucher, resume).

3. Style of diplomatic documents (note, memorandum, contract)³⁸.

In our opinion, grouping in this order can cover all types of laws and working documents. Because the linguistic and extralinguistic features of all the laws and business documents listed above require such grouping exactly. For example, the fact that legal documents are impersonal, avoiding the first and second persons (I-we, you), not using surnames, first names, patronymics, and the fact that they are expressed only in the language of a third party, ensures their originality.

Although they are stated in the third party language, such as a group of legal documents belonging to different groups of documents (especially court documents),

---

³⁷ See: O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. – T.: O'zbekiston, 2018. – 75 б.; Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодекси. – Т.: Адолат, 2018. – 528 б.; Ўзбекистон Республикасининг Жиноят-процессуал кодекси. – Т.: Адолат, 2018. – 848 б.

³⁸ Стилистика русского языка. – Л.: Просвещение, 1989. – С. 169.

they contain a wide range of surnames, first names, patronymics, first and second persons (I-we, you) differs in its active use.

Most of the available research focuses on the style of legislative documentation and its expression. The second group of official documents style does not consider the different working documents style and related documents³⁹. On the one hand, this can be considered to be natural. This is because different working documents are more specific than legal ones, that is, they contain legally binding written sources that convey or confirm mutual information between enterprises, institutions, organizations and citizens enforcing the same laws, and they require special research. In this sense, it is possible to distinguish two groups initially:

I. Laws regulating judicial activity in criminal cases (*Constitution of the Republic of Uzbekistan, Criminal Code of the Republic of Uzbekistan, Code of Criminal Procedure of the Republic of Uzbekistan*).

II. Working documents related to the trial.

This group distinguishes between the working documents related to the criminal proceedings before the court session and the ones related to the court session (discussion):

1. Business documents related to criminal proceedings.
2. Business documents related to the court hearing (discussion).

As an explanation to these classifications, it is first necessary to determine the scope of the trial process and court session.

By trial process, we mean the process from the initiation of a criminal case against a person involved in the case as a defendant in the manner prescribed by the Code of Criminal Procedure until a court verdict or ruling enters into force – the accused becomes a convicted or an acquitted person.

A court hearing (discussion) is a separate process, although it is an integral part of the general process (trial process), that is, it is held at a certain time in the form of a meeting (gathering) with the participation of certain persons, which analyzes the evidence, conclusions, protocols, decisions collected in the process prior to this court session (discussion). The parties come together and enter into face-to-face negotiations, and as a practical result (conclusion) of this, a court verdict or ruling emerges.

The language of law, as an integral part of the official document style, has its own lexical-semantic features. The main features of the language of law are its rigidity, objectivity (neutrality), formality, clarity and conciseness, brevity and logical consistency, impersonality, guidance (dynamism) and being stereotypical. These characters define the lexical word choice criteria of the language of law.

In the scientific literature, the structure of the lexicon of the language of law distinguishes between three groups: general lexicon, phraseological lexicon and terms. Grouping in this way fully covers the lexical-semantic aspects of the text of the law and is useful in the study of the lexical-semantic aspects of the laws regulating criminal proceedings. Common lexicons and phraseological lexicons lose

---

³⁹ See: Кўчимов Ш. Ўзбекистон Республикаси қонунларининг тили: Филол. фан. номз. ...дисс. – Т., 1995. – 115 б.

their stylistic colours in speech, adapt to the formal requirements of legal texts and perform the function of terminology.

It is proposed to group the terms used in the legal texts as follows:

1. Socio-political terms. 2. Terms that are widely used but have a special meaning in the legal document. 3. Legal terms⁴⁰.

This classification, we also think, can express all aspects of the terms used in the texts of the law. It should be highlighted that today the terms related to the text of the law regulating the judicial activity in criminal cases are also marked with symbols related to the term, which has passed from the level of the name to the status of a term. In distinguishing the above three groups, it is expedient to express them as terms, not names. We interpret these groups with the same terms used in today's legal texts. It should be noted that as a society develops, laws can be shaped and changed, and the use of terms that are widely used in it can be limited. This, in turn, requires the characterization of additional (new) terms.

1. Socio-political terms. These terms are reflected in the texts of the law, which reflect the domestic and foreign policy of the state, the national idea, socio-political events, the events associated with them. Existing researches include such terms as state, government, referendum, republic, revolution, capitalism, socialism, flag, coat of arms, national anthem, and truce⁴¹. In the legal texts of today, it has been observed that socio-political terms such as *republic*, *revolution*, *capitalism*, *socialism*, *truce* have been abolished.

2. Terms that are widely used but have a special meaning in the document. These terms are based on common words. Having lost its emotional-expressive side, acquires the character of formality and definite meaning in legal texts, and performs the function of terminology. They are *state bodies*, *citizens*, *authorities*, *borders*, *territories*, *flags*, *coats of arms*, *anthems*, *people's governments*, *societies*, *referendums*, and so on.

3. Legal terms. By this term we mean a word or phrase that is a clear and stable expression of certain concepts specific to the field of law. In the text of any law, legal terms occupy a significant place in terms of quantity. It should be noted that all legal terms in the Constitution, the Criminal Code and the Code of Criminal Procedure have a number of differences in their use in the legal texts of different periods. In particular, in the 1990s, all legal terms in the Constitution, criminal and criminal procedure codes were divided into the following 7 groups according to their meaning⁴². A number of terms included in these groups have been found to be obsolete in today's texts, including *the bureau of advocates*, *legal advice*, *friendly court*, *people's court*, *camp*, *department of the internal affairs*, *automobile control*, *judicial presidium*, *criminal investigation department*, *code of administrative offenses*, *fabula* (*consistent statement of guilt in a criminal case*), *disposition* (*main part of the law*), *sergeant*, *captain*, *lieutenant colonel*, *colonel*, *disruptive*, *impartial witness*, *guarantor*, *prisoner*, *salesperson*, etc.

---

⁴⁰ Кўчимов Ш.Н. The above mentioned resource. – Б. 35.

⁴¹ Кўчимов Ш.Н. The above mentioned resource. – Б. 35.

⁴² See: Кўчимов Ш.Н. The above mentioned resource. – 115 б.

Some have been replaced by alternatives, in particular, *the Department of Internal Affairs – the Law Enforcement Agencies, the Bureau of Advocates – the Bureau of Lawyers, the amnesty – the act of amnesty, the indictment – the conclusion of indictment, the anonymous letter – the anonymous message, the prosecutor's private protest – the prosecutor's protest, the cassation appeal – the cassation appeal, bailiff – bailiffs, prosecutor - public prosecutor, plaintiff – civil plaintiff, prisoner – convict, impartial witness – impartial, the impartial, presumption – presumption of innocence, etc.*

Terms that refer to certain types of crime are not named exactly like this and have become a part of the names of crimes, in particular, *sexual crime – Crimes against sexual freedom, military crimes – Crimes against military service, Crimes against the order of keeping or using military property, counterfeiting – crimes against the fundamentals of economics, etc.*

The second part of the chapter is entitled «Linguistic Aspects of Court session Documents.»

It is known that while the legislative documents are the basis for the general organization and regulation of judicial activity, the working documents are the main forms of written speech (text) in the implementation of its activities. Working documents are more specific forms of working papers that are actively used in the proceedings of certain government agencies operating on the basis of the legislation (for example, in the form of conclusions, decisions, information, protocols). At the same time, it differs from other working documents by its specific formatting, specific structure (scheme). In this sense, the working papers relating to litigation (general process) can be conditionally divided into two groups based on the purpose and scope of the case:

1. Working documents related to criminal proceedings: *decision of the inquiry officer, investigator, prosecutor; interrogation report; expert conclusion, etc.*

2. Working documents related to the court session (discussion): *protocol of the court session, court verdict, court ruling etc.*

Each of the working documents grouped into these groups emerges as a written statement (summary) of a particular communication process. For example, the protocol of the court session is a written form of the court session (discussion) reflected in the working document. Given the scope of the case, a group of working documents relating to the court session (discussion), in particular, the judgment (hereinafter referred to as the **business document**⁴³), was analyzed from linguistic and psycholinguistic perspective.

It is correct to rely on the most important features of the text of the law in the coverage of the linguistic aspects of a business document and describe the on the basis of it. At the same time, these features allow to distinguish between general and differential aspects of the text of the law and the business document (text).

Common features: 1) formality; 2) neutrality; 3) perseverance; 4) accuracy; 5) brevity; 6) logical consistency; 7) signs of being stereotypical.

---

⁴³ The protocols of the court hearings and the texts of the verdicts of the cases heard in the open court sessions in the Andijan regional and Andijan district criminal courts from January 2018 to February 2020 were used as materials for business documents.

Distinctive features are seen in: 1) guiding (dynamism); 2) being impersonal.

In addition, the business document has three distinctive features that indicate its legal status. According to Article 455 of the Criminal Code of the Republic of Uzbekistan «Legality, reasonableness and fairness of the verdict», these important features are: 1) Legitimacy; 2) Reasonability; 3) It is justice.

The third part of the chapter, entitled «Linguistic analysis of the text of the verdict» provides the typological classification of the business document- the text of the verdict.

According to a number of features of the text of the verdict: 1) the content and purpose of expression, the nature of the information and the purpose of its expression – the text of the discussion; 2) according to the functional stylistic essence of the speech – the official text; 3) because the main purpose is to lead the communicative task – it is appropriate to include it in the list of non-fiction texts.

Since the text of the verdict is specific to the formal style, it does not allow for ambiguity and places for explanation. The ideas and content are simple and understandable. The idea, the comment, the statement is basically expressed in a pattern. It has its own semantic structure of the introductory, descriptive and decision parts. «The court may issue an indictment or acquittal». (Cr.Pr.C.of Rep.Uz., art № 462). In this sense, the form of the introductory part of the verdict set forth in Article №466 is the same criterion for the conviction and acquittal.

Articles 82,84,421,463,467,468 of the Criminal Procedure Code of the Republic of Uzbekistan shall be the basis for the explanation and resolution part of the verdict. The resolution part of the verdict contains the following statements indicating the defendant's guilt: «... *to be found guilty of committing the crime meant*», «*each sentence should be executed separately*», «*to impose a sentence of imprisonment*», «*to change the measure of restraint and immediately arrest while in the courtroom*» and etc.

Articles 83,301,421,464,469,470 of the Criminal Procedure Code of the Republic of Uzbekistan are the basis for the acquittal and for its explanation and resolution part. The resolution part of the verdict of acquittal contains the following forms of statement stating that the defendant was found not guilty: «... *be found not guilty of committing the crime meant*», «*be acquitted on the grounds that they were not involved in committing of these crimes*», «*be acquitted on the grounds that their actions did not constitute a crime*», and etc.

The second chapter of the dissertation is entitled «Defendants' Speech as an Object of Psycholinguistic Research».

The first part of the chapter, entitled «Content of Court Speech» provides thoughts on determining the content of court speech.

Views on court speech in Uzbek linguistics are reflected in the researches by Sh.Kuchimov, A.Aripova, K.Muydinov⁴⁴. Among them, K.Muydinov's research work

---

⁴⁴ See: Кўчимов Ш.Н. Ўзбекистон Республикаси конунларининг тили: Филол. фан. номз. ...дисс. – Т., 1995. – 115 б.; Кўчимов Ш.Н. Хуқуқий нормаларни ўзбек тилида ифодалашнинг илмий-назарий муаммолари (лингво-юридик таҳлил): Филол. фан. докт ...дисс. – Т., 2004. – 280 б.; Арипова А. Нотиклик ва унинг лисоний-услубий воситалари. – Т.: ЖИДУ, 2007. – 143 б.; Мўйдинов К. Ўзбек тилининг суд нутқи лексикаси: Филол. фан. б. ф. докт ...дисс. – Т., 2019. – 140 б.

is especially of great value as it is devoted to the lexicon of Uzbek court speech. “Due to the activity and effectiveness of the methods used by Antiphon, Lysias, Demosthenes in ancient Greece; In Rome, Marcus Portius Cato, Marcus Tullius Cicero; F.N.Plevako, A.F.Koni and others⁴⁵ in Russia, it is understood that the main aspects of communication in court - speech competence, digestion of speech⁴⁶, psycholinguistic influence - play a key role, and these aspects serve as the basis for court speech to gain recognition as a form of art. However, it is incorrect to evaluate the speech of the participants of the court session - rhetoric, them - as orators, in general, the use of the term rhetoric in relation to court speech, in our opinion, is inappropriate. The fact that participants are able to use each word skillfully in its place indicates that their speech competence is well-formed, or vice versa, rather than their eloquence. It is always recommended to conduct research under the name of a court speech.

The second part of the chapter is entitled «Psychological Portrait of the Defendants.»

Defendants' speeches are a key source in «revealing the case». In shaping their psychological portrait to a certain criterion, the laws⁴⁷ which are in the spirit of humanity and inherent in our national mentality, act as a primary program to be followed. The features of clarity and firmness in each of the articles cited in them serve only for the triumph of justice in the trial.

It is known that the object of study of psycholinguistics is the process of speech activity, speech units. Psycholinguistics studies the transmission of certain information to the listener through speech units under certain conditions, the reflection of changes in the speaker's psyche in this passage of speech, the issues of its impact on the listener⁴⁸. In a study similar to the same interpretation of psycholinguistics the views on:

- a) certain conditions - court session (discussion), courtroom;
- b) certain information - the speech of the defendant (testimony, the last objection, the last word);
- c) delivery to the listener (s) through speech units, its impact on the listener - the impact of the defendant's speech on the parties and other participants in the court session;
- d) the speech extracts reflecting the changes in the psyche of the speaker – being a specific manifestation of paralinguistic means (emotional states) in the speech of the defendants, the objective and subjective factors that affect speech are described.

The psychological portrait is the basis for a psycholinguistic study of the defendants' participation in the trial, the manner of expression, verbal representations and emotional states, and a better understanding of them. No matter who the

---

⁴⁵ See: Мўйдинов Қ. The above mentioned resource. – 140 б.

⁴⁶ Under the term of digestion of speech, we mean that in the process of communication, participants understand each other's verbal expressions (verbal and nonverbal speech) correctly, clearly and easily.

⁴⁷ See: O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. – T.: O'zbekiston, 2018. – 75 б.; Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодекси. – Т.: Адолат, 2018. – 528 б.; Ўзбекистон Республикасининг Жиноят-процессуал кодекси. – Т.: Адолат, 2018. – 848 б.

⁴⁸ Алпанова Ш.Х. Нутқий фаолият жараёнидаги рухий ҳолатларнинг ўзбек тилининг турли сатҳ бирликлари воситасида акс этиши: Филол. ф. б. ф. доктори ...дисс. – 156 б.

defendant is, first and foremost, he is a Human being, and a citizen after. Defendant (s) are, in terms of their social status in society, probably, can be simply a worker, a farmer, a driver, a salesman; an educated person - a teacher, a doctor, an entrepreneur or an authoritative, and so on. Such descriptions are very important. Because the speech of the defendants is directly related to their gender, worldview, social background, and their levels. In this case, applying the method of profiling is effective. It is a method of creating a personality profile that allows you to make predictions using several psychological methods, such as observing a person, psychological assessment, analysis of changes in behavior based on speech and emotional behaviors and situations. The founders of this method are considered to be psychologists P.Eckman, V.Frizen, M.Zuckerman and V.De Paulo⁴⁹.

There is also a psychological diagnosis - («diagnosis» in Greek means to determine, to know) it is the assessment of the current state of individual psychological characteristics of the person (defendants` state in court - Kh.I.), that is, the end result of psychological activity aimed at prognosis⁵⁰.

It is not correct to evaluate a person (s) participating in a court session as a defendant as a guilty person, a person with negative qualities and as criminal (s). It is effective to study their speech and to form a psychological portrait correctly in order to draw correct and reasonable conclusions, first of all, relying on the laws, as well as using the methods of psychodiagnostics and profiling.

The third part of the chapter is entitled «Paralinguistic means in defendants' speech.»

Among the paralinguistic tools, the idea that gestures and facial expressions serve to strengthen its expressive stylistic tone in relation to the speech situation, in a completely different way of expression, is explained by new interests and research⁵¹ by neurophysiologists, physiognomists, psychologists and linguists, and is getting richer in new notions and meanings. Paralinguistic tools provide an accurate explanation of whether a speaker is telling the truth or lying.

It is known that a person's face is the organ that gives the first information and impression about him/her. According to physiognomists, the face is an important determinant of a person's physical appearance, the contraction of facial muscles alters the expression on it and informs about a person's condition. Observing the following facial expressions of the 7 well-studied emotions during the participation of the defendants in the trial, especially during their speeches, is very important in revealing the truth:

1) anger (rage); 2) sadness (depression); 3) fear (anxiety); 4) amazement (surprise); 5) disgust, contempt (arrogance); 6) shame (feeling guilty); 7) joy (satisfaction)⁵². The first six of these expressions appear to be facial expressions of a

---

⁴⁹ See: Махсудова М. Мулоқот психологияси. Ўқув қўлланма. – Т.: Турон-Иқбол, 2006. – 117 б.

⁵⁰ Jalilova S.X., G'ayibova N.A. Umumiy psixodiagnostika. – Т.: Fan va texnologiya. 2018. – Б.7.

⁵¹ See: Нурмонов А. Танланган асарлар. Уч жилдлик. – Т.: Академнашр, 2012. 1-жилд. – 416 б.; Махсудова М. Мулоқот психологияси. Ўқув қўлланма. – Т.: Турон-Иқбол, 2006. – 117 б.; Саидхонов М. Алоқа-аралашув ва имо-ишоралар. – Т.: Фан. 2008. – 83 б.; Аллан Пиз. Тана тили. – Т.: Ғофур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа уйи, 2016. – 195 б.; Юнусов Қ., Саттибаев И. Танамиз тилга кирганда. – Т.: Истиклол нури, 2016. – 152 б.; Аввалбоева Д. Имо-ишора тили. – Т., 2016. . – 160 б.

⁵² Юнусов Қ., Саттибаев И. The above mentioned resource. – Б. 33.

state of stress (aggression), and the seventh appears to be associated with delight. Accordingly, they can be divided into two groups:

I. Facial expressions of stress (aggression) (1-6).

II. Facial expressions of a state of joy (7).

I. Facial expressions of stress (aggression). While observing the facial expressions of the defendants, we can assess the expressions of this group as the usual appearances for them, that is, their fate (in a certain sense) being dependent on the verdict at the end of the trial, the accused cannot be calm and content.

II. Facial expressions of a state of joy. This expression is almost non-existent in defendants during the trial. But except when the acquittal has been rendered by a panel of judges and the resolution part of the verdict has been read out.

At the court session, the defendants' speeches are divided into two groups according to their ethical aspects:

1. The speech by defendants who have committed a crime for the first time, willing to admit guilt, and regret their actions. It was observed that the majority of representatives of this group were under-aged. Facial expressions such as sadness (depression), fear (anxiety), amazement (surprise), shame (feeling guilty) are clearly visible in them.

2. The speech by defendants who have repeatedly or continuously committed a crime and whose social behavior is improper. These defendants had previously been convicted of a crime (serving a sentence, serving time in a correctional facility, serving a sentence in a penal colony, being a high-risk recidivist), in general, as this is not the first prosecution, self-confidence, aggressive communication, disregard, anger, sarcastic smile are observed in most cases. In this group of defendants, the above-mentioned facial expressions such as anger, disgust, contempt (arrogance) are clearly visible. On the basis of the emotional states of most of the defendants of the first group, reflect shame and embarrassment, while the second group of defendants reflect the feelings of cruelty, anger and hatred. Our views, based on the two groups, mainly explain aspects related to the speech of male defendants.

A number of factors, such as space, time, situation, and social role in the occurrence of defendants' speech in court, certainly have a psychological impact. Accordingly, it is correct to distinguish two groups:

I. Objective factors influencing the speech of the defendants: 1.The jury. 2.Court building. 3.Courtroom.

II. Subjective factors influencing the speech of the defendants: 1.Personal interest. 2.Close relatives (parents). 3.The status convenience and discomfort were differentiated.

It was observed that all the objective and subjective factors influence the speech of the first group (first-time offenders, ready to admit guilt and remorse for their actions). In the speeches of the defendants of the second group (repeated or persistent offenders with poor social behavior), the influence of personal interest – a subjective factor - was observed.

The third chapter of the dissertation is entitled «**Sociolinguistic and psycholinguistic study of court speech**».

The first part of the chapter is entitled «Sociolinguistic analysis of court speech.» It is well known that sociolinguistics deals with speech, and the conditions of speech are important for it. Valuable views on the sociolinguistic aspects of speech are reflected in the research by Sh. Iskandarova, S. Muminov, M. Sulaymonov, K. Rasulov, M. Kurbanova, L. Raupova, H. Yuldasheva⁵³.

In Uzbek linguistics, the sociolinguistic aspects of court speech have not yet been specifically studied. It is important to examine the social characteristics of speech units in court on the basis of the language-speech principle.

A subject shows the signs of social adaptation in three varieties:

1. Social adaptation of appearance. 2. Social adaptation of behavior. 3. Social adaptation of speech.

These signs are evident during a person's performance of a particular social task. The court session can be considered as a clear discussion area for these three signs for the participants. We cannot say that these three groups are equally observed in each participant in the discussion. The presiding judge, the public accuser (prosecutor), the defense attorney (lawyer) show the signs of social identity in full, while the rest of the participants show signs of groups 2-3.

Among the goals and objectives of sociolinguistics, the issue of the specificity of speech units under the influence of social factors (third group) occupies a central place. There are forms of appeal that are used at the beginning, continuation and the end of the communication, which show the signs of social adaptation of speech in a unique way.

The forms of addressing, according to their stylistic function, represent the tone of communication, the functional area of interaction and intervention. The form of addressing that appears at the beginning of addressing determines the rhythm that is specific to the next communication. The way of addressing often shows signs such as the addressee's occupation, position in the community in terms of service, age and gender⁵⁴. Through these considerations, several important aspects representing the forms of addressing are understood, in particular, the forms of addressing:

1) belonging to a social function; 2) specificity of a particular style; 3) represents the nomination of the person.

The addressing by the interlocutors in court (regardless of their gender, age) to each other with certain (prescribed by law) vocative words reflects the above social function, specific style, nomination of the person. The composition of the court listed in Article №231 of the Code of Criminal Procedure: the presiding judge, state

---

⁵³ See: Исқандарова Ш. Ўзбек нутқ одатининг мулоқот шакллари: Филол.фан.номз. ...дисс. – Самарқанд, 1993. – 141 б.; Мўминов С.М. Ўзбек мулоқот хулқининг социал-лисоний хусусиятлари: Филол. фан. докт...дисс. – Т., 2000. – 235 б.; Сулаймонов М. Ўзбек тилидаги дастхатларнинг социолингвистик тадқиқи: Филол. фан. номз. ...дисс. – Т., 2009. – 126 б.; Расулов Қ. Ўзбек мулоқот хулқининг функционал хослиниши: Филол. фан. номз. ...дисс. – Т., 2008. – 122 б.; Қурбанова М.А. Ўзбек болалар нутқи лексикасининг социопсихолингвистик тадқиқи: Филол. фан. ном. ...дисс. автореф. – Т.: ЎзДЖТУ, 2009. – 25 б.; Раупова Л. Диалогик дискурсдаги полипредикатив бирликларнинг социопрагматик тадқиқи: Филол.фан. докт. ...дисс. – Т., 2012. – 220 б.; Йўлдашева Х. Ўзбек тарихий романларининг социолингвистик тадқиқи: Филол. фан. б. фалсафа докт. (PhD) ...дисс. – Т., 2017. – 139 б.

⁵⁴ Исқандарова Ш. The above mentioned resource. – Б. 65.

prosecutor, public prosecutor, defense counsel, public defender and their representatives, court clerk, expert, specialist, interpreter and people's counsel are called as such during the court session, and are considered to be the forms of addressing. In addition, in court speeches, the words of the panel of judges, the court and the participants in the court session are also used as forms of addressing. *«Negotiations of the state prosecutor K.Kamilov: – Dear jury and participants of the court session! According to the article 223, section 2, subparagraph «b», section 2 of Article 246 of the Criminal Code of the Republic of Uzbekistan ...»* (from the text of the court verdict).

Factors such as social affiliation in court hearings; the unfamiliarity of the interlocutors; the age of communicators; their gender; the place of residence; the nature of the communicators are not significant.

There are two types of social adaptation in language units: the social adaptation of naming. 2. Social adaptation of use⁵⁵. The social lexicon peculiar to the court session serves to name the socium and to express its features. The clerk of the court, state prosecutor, public prosecutor, defendant, defense counsel, public defender, victim, civil plaintiff, civil defendant, their representatives, interpreters, witnesses, experts and specialists listed in Article № 429 of the Code of Criminal Procedure represent socially appropriate vocabulary (names). Court-specific social speech - serves to demonstrate the speech nature of social status representatives. In particular, in court:

1. In the speech of the presiding judge: *«to be found guilty», «to be punished», «to be imprisoned», «to be found not guilty», «to be released from the courtroom», etc.*

2. In the speech of the state prosecutor: *«I ask you to impose a sentence», «it is necessary to retrain»* and so on.

3. In attorney's speech: *«Dear Judge and Public Councillors!», «I consider not guilty», «I ask you to acquit and release from the courtroom»* and so on.

4. Defendant's (s) speech (in the testimony, the last word, the last objection): *«Forgive me», «I regret what I did», «How will I look at my parents' face», «Give me a second chance», «I ask for forgiveness», «I ask for relief»* and the use of such expressions can be assessed as socially adapted speech.

The second part of the third chapter is entitled *«Social factors of speech adaptation in court»*.

It is important to study the social causes of the fact that each social group is differentiated according to their own linguistic sign⁵⁶. Representatives of each social category are expected to choose words and specific ways of speaking within certain aspects of language capabilities. In this sense, a number of factors underlie the distinction between certain linguistic units that are specific or non-specific to the speech of the presiding judge, the state prosecutor, and the defense counsel. For example:

---

⁵⁵ See: .Йўлдашева X. The above mentioned resource. – 139 б.

⁵⁶ Нурмонов А. Тилшуносликнинг социология билан муносабати // Танланган асарлар. 1-жилд. – Т.: Академнашр, 2012. – Б. 136.

1. Characteristic of the speech of the presiding judge – strict adherence to the norms of literary language; speech in formal style; the strength of the act of order; firm tone; advocacy of the law, etc. Non-characteristic of the speech - the use of emotionally-expressive elements of language; figurative expressions of language; periphrases, phraseologies, etc.

2. Characteristic of the speech of the public prosecutor - strict adherence to the norms of literary language; compliance with all the rules of legal language; speech in formal style; clear, accurate, fluent and impressive structure of speech, etc. Non-characteristic of the speech – the speech in which legal terms are affluent⁵⁷; use of emotional-expressive elements of language; descriptive expressions of language: periphrases, phraseologies, etc.

3. Attorney's (lawyer's) speech is characterized by strict adherence to the norms of literary language; speech in a formal style; full compliance of the speech with the principles of humanism; to appear as a defender of the rights and legitimate interests of the defendant; speech in sync with the psychological portrait of the defendant; protective art, etc. Non-characteristic of the speech - archaism and idiosyncrasms, the use of slangs, barbaric-vulgar words, and so on.

The fact that these social categories communicate in court within the requirements of social (speech) appearance, as well as leaving the qualities of non-specific (speech) appearance, reflects their social status.

The third part of the third chapter is entitled «Psycholinguistic analysis of the text of verdict».

Considering the fact that today the analysis of texts aimed at psycholinguistic analysis is based on the comprehension of the text, it seems possible to shed light on the specifics of the business document- the text of the verdict. In psycholinguistic analysis, two groups of text can be distinguished:

1. Literary (works) text. 2. The text of the business document (verdict).

Psycholinguistic analysis of non-literary texts gives a vivid picture of the governing status of the state, the legal level of society. In particular, in the text of the verdict, as in the literary texts, no psychological conditions (worldview, psychological experiences, mental characteristics) specific to the author (judge) are noticeable. The text of the verdict does not explain the mental states of the participants («images») (there is no need for this), and there is no second imagination (variant) of the event in the text.

Given the specificity of the verdict text, it is proper to define two directions in its psycholinguistic analysis:

- 1) identification of extralinguistic factors that form the text of the verdict;
- 2) comprehension of the text of the verdict.

Since there is a dialectic of form and content in the text, direct attention to and interpretation of the formal structure in psycholinguistic analysis helps to reasonably assess its semantic aspects and facilitates comprehension. One of the tasks of

---

⁵⁷ Мирхамидов М. Ҳасанов С. Юридик тил ва ҳуқуқшунос нутқи. – Т.: Университет, 2004. – Б. 122.

psycholinguistics is to study the psychological factors hidden behind language units in harmony with the linguistic (extralinguistic) features of the text⁵⁸.

The general conclusion of the dissertation is that the study of forensic linguistics from anthropocentric perspective in practice serves to protect the interests of the state and society, to understand the person as a defendant, to raise his legal level as a person, to regulate his life criteria, to direct them to think and speak in a socially appropriate way in accordance with the harmony between mind and language serves to achieve a triumph of justice in the trial process. The development of forensic linguistics as a separate field is the basis for achieving speech competence in legal performances, the intelligibility of speech, its logicity, its level of meeting the legal language requirements.

CONCLUSION

1. Legislation documents should be distinguished from working documents, which have their own characteristics, similarities and differences, although they are created on the basis of common patterns in logic and form as they perform different functions in different areas. In particular, while the legislation documents is the basis for the general organization and regulation of judicial activity, the working documents are the main forms of written speech (text) in the implementation of its activities.

2. By analyzing the text of the working document- the text of verdict in textual category, a number of its specific aspects are revealed. The analysis of the verdict in the textual category demonstrates a number of valuable and unique aspects. The text of the verdict, according to its content and purpose of the expression, the nature of the information and the aim for which it is conveyed - the text of the discussion; according to the functional stylistic essence of the speech - the official text; since the main purpose and essence is to lead the communicative task - it is expedient to include it in the list of non-literary texts.

3. The importance of psycholinguistic study of the speech of court participants is reflected in the fact that in the general process it is possible to learn, evaluate and communicate about events, facts and situations that are not psychologically directly observed through communication with the parties (hearing the speech, perception).

4. Defendants' speech is directly related to the gender, worldview, social background, and the levels. This is reflected in the expression of paralinguistic means related to language. A reasonable assessment of these aspects is the basis for the revelation of the truth and the determination of justice in the conduct of the trial.

5. A number of factors, such as space, time, situation, and social role certainly have a psychological influence on the realization of defendants' speech at the trial. Accordingly, the observation and correct assessment of the objective and subjective factors influencing the expression of the defendants' speech will be the basis for a fair verdict.

6. The participation of the defendants at the trial, their manners of expression the thoughts, the observation of verbal speech in a combination of paralinguistic means

---

⁵⁸ Алпанова Ш. Ўзбек тилида рухий ҳолатнинг акс этиши. – Т.: Академнашр. 2019. – Б.33.

(emotional states) are the basis for the completeness of psycholinguistic analysis. While the court session is based on direct live communication, the defendants themselves and their word become the main source in revealing the case. Observing the defendants' speech as an object of psycholinguistic research, at its core, leads to an understanding of the person.

7. The process of trial is a specific area of debate in which the interests of the state and society, as well as the accused and the victim, are protected in accordance with universal moral norms, and the concepts of justice and truth are required to prevail.

8. The main aspect of social adaptation is the use of language units, which are specific to this area, and are limited within their status. Observing the adaptation of the speech of the presiding judge, the state prosecutor, the defense counsel - attorney, and the defendants in accordance with their social role will be the basis for collecting valuable evidences.

9. Psycholinguistic approaches (experimental methods) in the analysis of the text, the use of texts, along with discovering the psychological activity of the person related to the text, help to further clarify its specific features. Psycholinguistic analysis of the court verdict, along with the category of text typical of the official style, and its acceptance as a written description of the live communication in the courtroom, is the basis for the accuracy of the analysis. Considering the specificity of the verdict discourse, it is expedient to explore two areas in its psycholinguistic analysis, such as the identification of extralinguistic factors that shape the verdict discourse and the understanding of it.

10. Psycholinguistic analysis of non-literary texts gives a vivid picture of the governing status of the state, the legal levels of society. In writing the business document— the text of the verdict, as in the literary texts, no psychological conditions (worldview, psychological experiences, mental characteristics) specific to the author (judge) are reflected.

11. On the basis of the causes of the cases that have reached the level of discussion in court are the violation of social relations on the basis of various crimes or offenses, in particular, misunderstanding between communicators, inability to use appropriate and necessary speech in resolving disagreements, improper organization of communication processes, the inability to convey the evidence correctly to the listener, the level of thinking, the psychology and worldview of the interlocutors in the conversation not being taken into consideration, the lack of legal knowledge. After all, every speech that emerges, whether positive or negative, certainly has a psychological effect.

**НАУЧНЫЙ СОВЕТ PhD.03/30.12.2019.Fil.60.02
ПО ПРИСУЖДЕНИЮ УЧЕНЫХ СТЕПЕНЕЙ ПРИ
АНДИЖАНСКОМ ГОСУДАРСТВЕННОМ УНИВЕРСИТЕТЕ**

АНДИЖАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ

ИСМОИЛОВ ХУРМАТИЛЛО ТУЛКИНЖОН УГЛИ

**СОЦИОЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ И ПСИХОЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ
АСПЕКТЫ СУДЕБНОЙ ЛИНГВИСТИКИ
(на примере судебного заседания по уголовным делам)**

10.00.01 – Узбекский язык

**АВТОРЕФЕРАТ ДИССЕРТАЦИИ
ДОКТОРА ФИЛОСОФИИ (PhD) ПО ФИЛОЛОГИЧЕСКИМ НАУКАМ**

Тема диссертации доктора философии (PhD) зарегистрирована за номером В2020.4.PhD/Fil449 Высшей аттестационной комиссией при Кабинете Министров Республики Узбекистан.

Диссертация выполнена в Андижанском государственном университете.

Автореферат диссертации на трех (узбекский, английский, русский (резюме)) языках размещен на веб-странице Андижанского государственного университета www.adu.uz и Информационно образовательном портале «Ziyouet» www.ziyouet.uz.

Научный руководитель: **Набиева Дилора Абдухамидовна**
доктор филологических наук, профессор

Официальные оппоненты: **Мирзохидова Муяссар Инамжановна**
доктор филологических наук, профессор

Искандарова Шарифа Мадалиевна
доктор филологических наук, профессор

Ведущая организация: **Наманганский государственный университет**

Защита диссертации состоится на заседании научного совета PhD 03/30.12.2019.fil.55.02 по присуждению ученой степени при Андижанском государственном университете «8» май 2021 года в 1000 часов. (Адрес: 170100, город Андижан, улица Университетская, дом 129. Телефон/факс: 0 (374) 223-88-30, e-mail: agsu_info@edu.uz).

С диссертацией можно ознакомиться в Информационно-ресурсном центре Андижанского государственного университета (Зарегистрирован за номером 900). (Адрес: : 170100, город Андижан, улица Университетская, дом 129. Тел0 (374) 223-88-14.

Автореферат диссертации разослан «27» апреля 2021 года.

(Протокол реестра рассылки за номером № от «   » _____ 2021 года).

Шахобитдинова Ш.Х.
Председатель Научного совета по присуждению ученых степеней, д.ф.н., профессор

Усманов Ф.Ф.
Ученый секретарь Научного совета по присуждению ученых степеней д.ф.н. (Ф.Ф.И.)

Умарходжаев М.Э.
Председатель Научного семинара при Научном совете по присуждению ученых степеней, д.ф.н., профессор

ВВЕДЕНИЕ (аннотация диссертации доктора философии (PhD))

Цель исследования изучение социолингвистических и психолингвистических аспектов узбекской судебной речи.

Объектом исследования являются тексты законов и рабочих документов, речь председателя – судьи, государственного обвинителя – прокурора, защитника – адвоката, подсудимых.

Научная новизна исследования состоит из следующих:

Уголовный кодекс Республики Узбекистан, Уголовно-процессуальный кодекс Республики Узбекистан описаны лексически и семантически как тексты законов, регулирующих судебную деятельность по уголовным делам, обосновано, что текст приговора типологически относится к официальным, неформальным и рассужденческим текстам;

при непосредственном участии в суде применены методы психологической диагностики и профилирования, сформирован психолингвистический портрет обвиняемых, выявлена роль паралингвистических средств в речи групп лиц, впервые совершивших преступление, и рецидивистов;

социальная речь и социальная лексика судебного речевого процесса подтверждается речью председательствующего судьи, государственного обвинителя, защитника, а формальность общения иллюстрируется на примере формы апелляции «подсудимый»;

роль психолингвистического метода в понимании текста предложения была экстралингвистически и интралингвистически обоснована.

Внедрение результатов исследования. На основе полученных научных результатов по социолингвистическим и психолингвистическим аспектам судебной лингвистики:

заключения исследования о социальных характеристиках речи, психолингвистического воздействия на слушателя, наблюдения за речевыми паралингвистическими средствами (эмоциональными состояниями) и психологической оценки личности полученные практическим изучением коммуникативного процесса на стыке личность-речь использованы в фундаментальном проекте ОТ-Ф1-18 «Разработка методов и методик формирования массовой лингвокультуры» (2017-2020) (справка № 89-03/4794 от 12 ноября 2020 года Министерства высшего и среднего специального образования Республики Узбекистан) В результате была достигнута улучшенная теоретическая трактовка проблем массовых форм коммуникации.

научные данные о психолингвистическом воздействии на слушателя, психологической оценке личности, его восприятию текста на основе психолингвистического подхода были использованы при составлении таких программ, как «Хукукий маслахат», «Конун ва ижро» ГУП Национальная телерадиокомпания Узбекистан (справка № 02-10 / 611 от 18 марта 2021 года телерадиоканала «Mahalla»). В результате психолингвистическое воздействие программ на зрителей увеличилось, что привело к дальнейшему повышению правовой осведомленности среди населения;

выводы на основе психолингвистического подхода к речи подсудимых были использованы в открытых судебных заседаниях Андижанского областного суда по уголовным делам за 2018-2020 годы (справка Андижанского областного суда по уголовным делам №1-1384-20/1007 от 10 ноября 2019 года). В результате было достигнуто правильное и легкое понимание речи подсудимых в ситуациях общения в судебных заседаниях;

заключения исследования, основанных на психолингвистическом подходе к речи участников судебного заседания, использованы в создании сценария передач «Бедорлик», «Хукукий ечим», «Ким ҳақ?» телеканала «O‘zbekiston» Национальной телерадиокомпании Узбекистана. (справка № 04-25/1142 от 18 ноября 2020 года телеканала «O‘zbekiston» Национальной телерадиокомпании Узбекистана). В результате научная значимость материалов, подготовленных для этих передач, возросла, усовершенствовалась и обогатилась научными доказательствами.

Структура и объем диссертации. Содержание диссертации состоит из введения, трех глав, заключения, списка использованной литературы и приложений. Общий объем диссертации состоит из 142 страниц.

ЭЪЛОН ҚИЛИНГАН ИШЛАР РЎЙХАТИ
LIST OF PUBLISHED WORKS
СПИСОК ОПУБЛИКОВАННЫХ РАБОТ

I бўлим (I часть; I part)

1. Исмоилов Х. Суд органи ва қонун ҳужжатларининг психолингвистик таҳлилига доир айрим мулоҳазалар // Илм сарчашмалари. – Урганч, 2018. – №11. – Б. 78-82. (10.00.00. №3)

2. Исмоилов Х. Суд мажлисида нутқий хосланишнинг социал омиллари // Наманган давлат университети илмий ахборотномаси. – Наманган, 2019. – №6. – Б. 335-341. (10.00.00. №26)

3. Исмоилов Х. Суд нутқининг социолингвистик таҳлилига доир // ФарДУ. Илмий хабарлар. – Фарғона, 2019. – №6. – Б. 221-227. (10.00.00. №20)

4. Исмоилов Х. Суд ҳукми матни ва унинг психолингвистик тадқиқи // Сўз санъати халқаро журнали | Международный журнал искусство слова | International journal of word ART., – 2020. – №2. – Б. 24-31. <http://dx.doi.org/10.26739/2181-9297-2020-2-4>. (10.00.00. №31)

5. Исмоилов Х. On the linguistic analysis of the text of judgment // Electronic journal of actual problems of modern science, education and training. JUNE, 2020-III. ISSN 2181-9750. – Page 1-8. <http://khorezmscience.uz>. (10.00.00. №22)

6. Исмоилов Х. The role of pragmatic factors in the social characteristics of speech // Materialien der XVII internationalen wissenschaftlichen und praktischen konferenz spitzenforschung – 2020. Volume 13. – Berlin Wissenschaft und Bildung GmbH 20, 2020. – P. 83-84.

7. Исмоилов Х. Социолингвистиканинг тарихи ва тараққиётига доир // Тилшуносликдаги замонавий йўналишлар: муаммо ва ечимлар. Халқаро илмий-амалий 1-онлайн конференция. – Андижон, 2020. – Б. 431-434.

8. Исмоилов Х. Психолингвистиканинг тарихи ва тараққиётига доир айрим мулоҳазалар // Нутқ маданияти ва ўзбек тилшунослигининг долзарб муаммолари. Республика илмий-амалий анжумани материаллари. – Андижон, 2018. – Б. 300-303.

9. Исмоилов Х. Тана тили ифодаларининг судланувчиларда намоён бўлиши // Филологиянинг долзарб муаммолари. Актуальные проблемы филологии. Республика илмий-амалий анжумани материаллари. – Андижон, 2020. – Б. 12-18.

II бўлим (II часть; II part)

10. Исмоилов Х. The actions of defendant in court process and psycholinguistic analysis of verbal and non-verbal speech // Inetrnational Journal of Scientific Research And Education. ISSN: 2321-7545, India. – P. 86-91.

11. Исмоилов Х. Судланувчилар нутқида экстралингвистик воситаларнинг аҳамияти ва психолингвистик таҳлили // Нутқ маданияти ва ўзбек тилшунослигининг долзарб муаммолари. Республика илмий-амалий анжумани материаллари. – Андижон, 2019. – Б. 194-196.

Автореферат «Andijon yoshlari» газетаси таҳририятида таҳрирдан ўтказилди
(23.04.2021 йил).

Босишга рухсат этилди: _____ 2021 йил.
Бичими 60x84 ¹/₁₆, «Times New Roman»
гарнитурда рақамли босма усулида босилди.
Шартли босма табағи 3. Адади: 100. Буюртма: № _____.

Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси,
100197, Тошкент, Интизор кўчаси, 68.

«АКАДЕМИЯ НОШИРЛИК МАРКАЗИ»
Давлат унитар корхонасида чоп этилди.